ŰRCSILLAGÁSZAT

RÖNTGENCSILLAGÁSZAT

Összeállította: Szabados László

Szegedi Tudományegyetem

2019

A röntgentartomány

A hullámhossz helyett a fotonenergiával jellemzik.

lágyröntgen-tartomány: $1\ \text{nm} < \lambda < 10\ \text{nm}$; $1\ \text{keV} > E > 0{,}1\ \text{keV}$

Keményröntgen-tartomány: $0{,}002\ \text{nm} < \lambda < 1\ \text{nm}$; $0{,}5\ \text{MeV} > E > 1\ \text{keV}$

$E = 0{,}5\ \text{MeV}$ felett gammasugárzás (0,511 MeV az elektron nyugalmi tömege)

Durván: $\lambda \cdot E = 1$ [nm][keV]

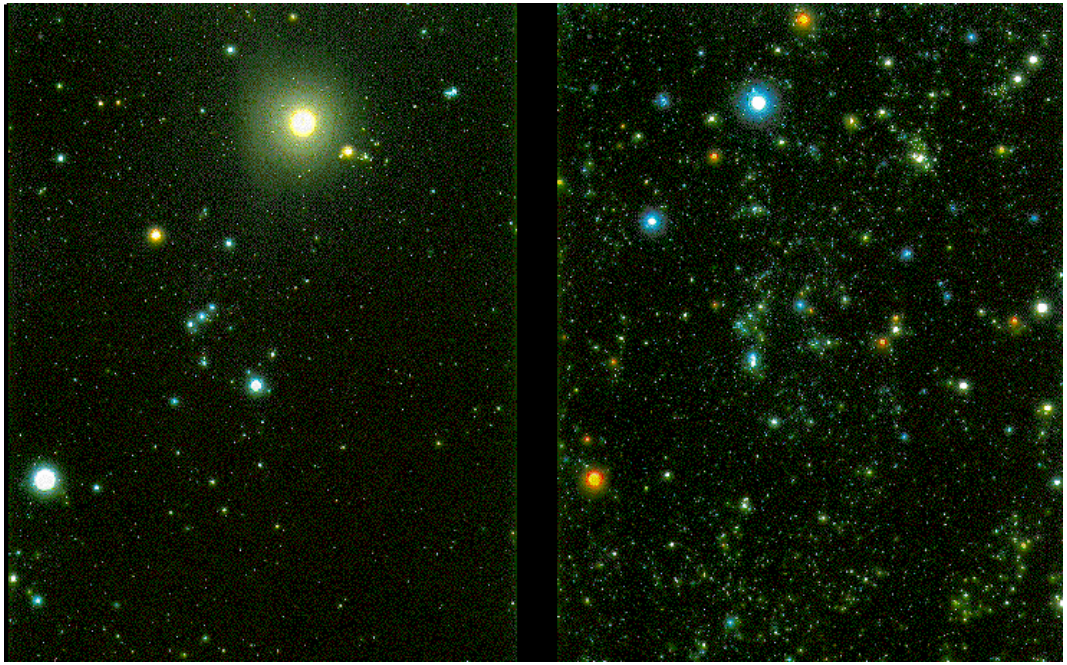

Röntgencsillagászat röviden

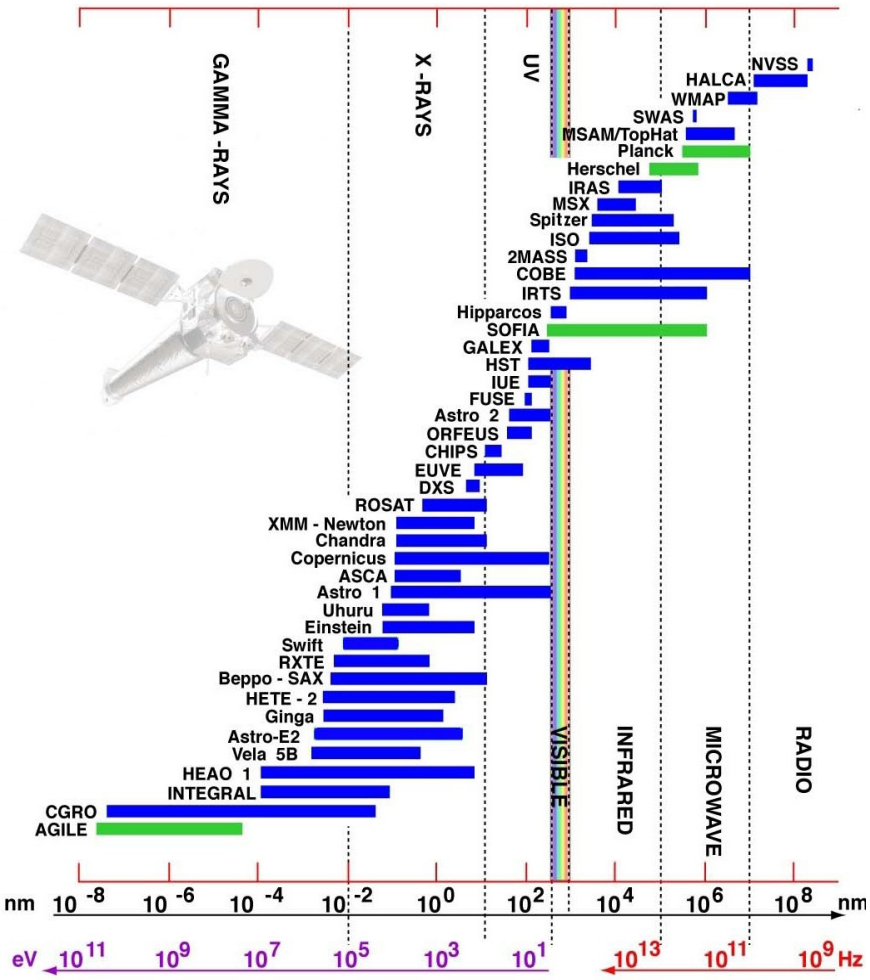

Kezdete: 1949: V2-rakéta (Nap koronája), majd 1962-ben Aerobee rakétával a Sco X-1 (V818 Sco) – Riccardo Giacconi és Bruno Rossi eredetileg fizikusok.

Detektor: GM-cső, proporcionális számláló (nemesgázzal töltött kamra, a röntgenfoton elektronlavinát vált ki benne); később kódolt maszk az irányérzékenység javítására; még később mikrocsatornás lemez.

Spektrum: $\lambda > 2{,}5$ nm esetén diffrakciós rács; $\lambda < 2{,}5$ nm esetén Bragg-kristály-spektrométer: az $n \cdot \lambda = 2d \cdot \sin\Theta$ összefüggést kielégítő hullámhossz reflektálódik, ahol d a kristály atomi rétegei közötti távolság, Θ a beesési szög; d=1 és n=1 esetén $\lambda/\Delta\lambda$=1000 lehet a felbontás.

Képalkotás: lágyröntgen-tartományban súroló beesésű távcsővel.

Röntgencsillagászat röviden

A kozmikus röntgensugárzás létrejöttének fő mechanizmusai:
- Forró plazma hőmérsékleti sugárzása (>1 millió K);
- Nem termális:
    - szinkrotronsugárzás: gyors elektronok mágneses térben;
    - inverz Compton-szórás: kis energiájú fotonok szóródása relativisztikus elektronokon, a foton energiát kap az elektronéból (a 2,7 K-es háttérsugárzás esetén Szunyajev-Zeldovics -effektus);
    - vonalas röntgenemisszió: nehéz atomok elektronjai alacsony energiájú állapotba kerülnek (pl. SN-maradvány gazdag vonalakban).

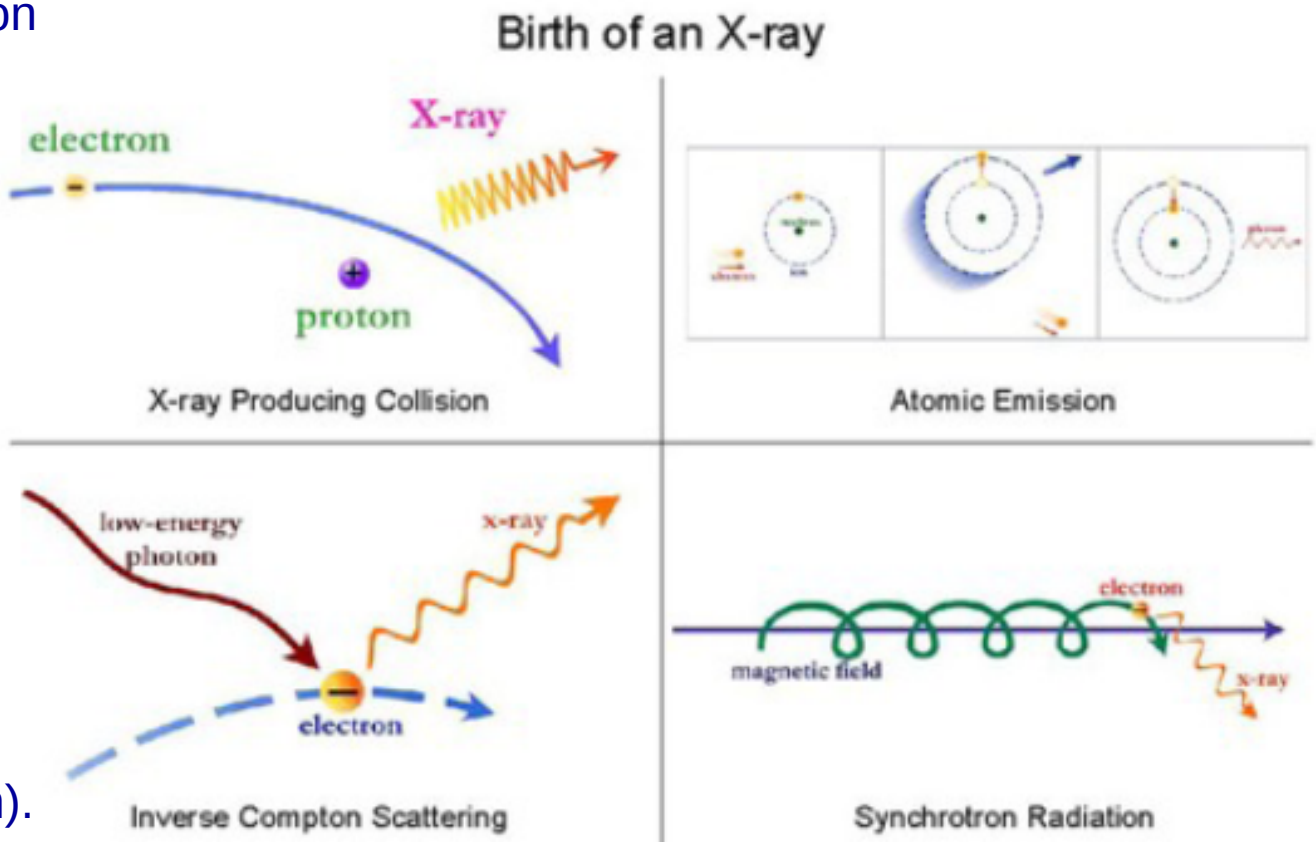

Röntgencsillagászat röviden

Type of radiation	Wavelength range	Frequency range (Hz)	Typical sources	Temperature of radiating objects	Examples of space observatories
Gamma-rays	< 0.01 nm	> 3×10^{19}	Compacts objects (from neutron stars to black hole candidates or active galactic nuclei), galaxies, Gamma-Ray bursts.	> 10^8 K	INTEGRAl, Fermi (ex-GLAST)
X-rays	0.01 – 20 nm	3×10^{16} – 3×10^{19}	Stellar corona, pulsars, star formation regions, colliding galaxies, hot gas in galaxies and clusters of galaxies, supernova remnants, environment of super-massive black holes.	10^6 - 10^8 K	Chandra, XXM-Newton, Suzaku *IXO*
Ultraviolet	20- 400 nm	7.5×10^{14} – 3×10^{16}	Very hot stars, supernova remnants, quasars.	10^5 - 10^6 K	IUE, FUSE, HST

Röntgencsillagászat röviden

Some highlights of extra-solar X-ray astronomy

1895	Roentgen discovers X-rays during laboratory experiment.
1912	Max von Laue shows that X-rays are photons of electromagnetic radiation which have very short wavelengths.
1938	Theoretical prediction that the solar corona might be a source of X-rays.
1949	NRL group detect X-rays from the Sun with V2 rocket payload.
1952	Wolther proposes designs for X-ray microscopes.
1958	Multiple rocket launches to observe X-rays from Sun during a solar eclipse in an attempt to locate the regions of X-ray emission.
1962	1st extra-solar X-ray source (Sco X-1) discovered during rocket flight.
1963	X-rays detected from Crab Nebula.
	Small grazing incidence telescope carried in a rocket payload takes X-ray images of the Sun.
1964	Lockheed group launch X-ray experiment on rocket with gas jet stabilisation.
1966	X-ray experiment on OAO-1 lost when spacecraft fails.
	First extragalactic X-ray source (the galaxy M87) discovered by rocket.
1967	Launch of small extrasolar X-ray experiment into orbit on OSO-3.
1969	Pulsed X-rays discovered from Crab Nebula.
	Vela 5 satellites used in long-term monitoring of the X-ray sky during a military programme to detect clandestine nuclear tests.
1970	SAS-1 (Uhuru) begins X-ray sky survey.
	US Congress approves HEAO programme.

Röntgencsillagászat röviden

Satellites with extra-solar X-ray experiments

Launch date	Launch vehicle	Orbit† Perigee (km)	Apogee (km)	Inclination*	Notes
25 Aug 1965	Delta	—	—	—	Launch failure
8 Mar 1967	Delta	339	345	39.2	Mostly solar experiments
21 Mar 1968	A1/2	129	190	65.0	Military
19 Apr 1968	B-1	162	265	48.5	8 visible, UV and X-ray experiments
17 May 1968	Scout	205	667	97.2	European mission
26 Dec 1968	B-1	163	508	48.5	Military
23 May 1969	Titan 3C	94 052	128 529	56.4	Vela 9 } Military dual launch 180° apart
23 May 1969	Titan 3C	89 999	133 011	56.2	Vela 10 } Military dual launch 180° apart
9 Aug 1969	LTTA-Delta‡	324	328	33.0	Mostly solar experiments
8 Apr 1970	Titan 3C	106 367	116 056	54.9	Vela 11 } Military dual launch 180° apart
8 Apr 1970	Titan 3C	105 560	117 188	54.8	Vela 12 } Military dual launch 180° apart
12 Dec 1970	Scout	324	350	3.0	Uhuru, Explorer 42. X-ray sky survey
24 Jun 1971	A-2	128	160	51.7	Military
29 Sep 1971	LTTA-Delta‡	201	355	33.1	Mostly solar experiments
12 Mar 1972	Delta	531	539	97.5	X-ray experiment failed
21 Aug 1972	Atlas Centaur	729	739	35.0	UV observatory, secondary X-ray experiment
28 Jul 1973	Saturn 1B	157	237	50.0	S150 experiment in S-IVB rocket.
30 Aug 1974	Scout	256	1098	98.0	Ist Netherlands satellite
15 Oct 1974	Scout	513	557	2.9	UK/US X-ray observatory
26 Dec 1974	D-1	337	350	51.6	Space station. X-ray experiments 'Filin' and RT-4 (0.16–0.3 keV) telescope.

Röntgencsillagászat röviden

Satellites with extra-solar X-ray experiments

Launch date	Launch vehicle	Orbit† Perigee (km)	Apogee (km)	Inclination*	Notes
19 Apr 1975	C-1	530	536	83.0	India/USSR. Failure.
7 May 1975	Scout	506	513	3.0	Explorer 53
21 Jun 1975	Delta	467	475	32.9	Mostly solar experiments
12 Aug 1977	Atlas Centaur	424	444	22.7	All sky survey
13 Nov 1978	Atlas Centaur	355	364	23.5	Einstein observatory
21 Feb 1979	Mu-3C	473	494	29.9	Japanese soft X-ray Mission (Hakucho)
2 Jun 1979	Scout	562	600	55.0	Cosmic-ray/X-ray
20 Feb 1983	Mu-3S	488	503	31.5	Tenma
26 May 1983	Delta	356	191 581	72.5	ESA observatory
17 Jun 1985	Space Shuttle (Discovery STS-51G)	356	352	28.4	Free flying experiment platform (see section 8.2)
29 Jul 1985	Space Shuttle (Challenger, STS-51F)	311	319	49.5	Spacelab-2 Coded-mask Telescope
23 Mar 1983	D1e	2000	200 000	51.5	SKR-02M experiment
5 Feb 1987	Mu-3S	510	673	31.1	Ginga
31 Mar 1987	D-1	344	363	51.6	Science module docked to Mir space station

Röntgencsillagászat röviden

Tipikus kozmikus röntgenforrások:

- csillagkorona (Nap: 10^{26}-10^{27} erg/s, gyenge forrás)
- szupernóva-maradvány
- kettőscsillag kompakt komponense (fehér törpe, neutroncsillag vagy fekete lyuk)
- aktív galaxis
- szupernagy tömegű fekete lyuk
- intergalaktikus anyag
- üstökös

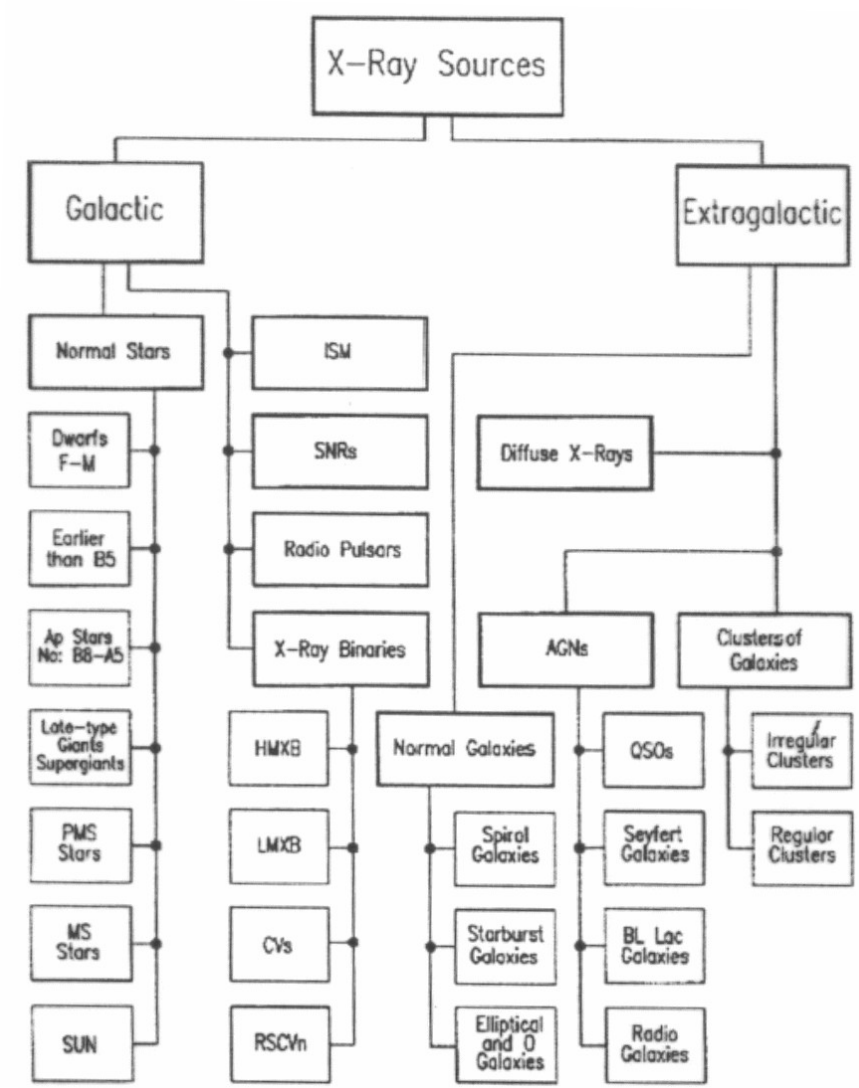

Table 1. X-ray astronomy satellites 1969–2000. Adapted from Charles and Seward (1995) updated January 2000.

Satellite	Country	Launch	Demise	Type
Vela 5 A,B	USA	May 1969	June 1979	Scanning, small scintillation counter, gamma-ray range
Uhuru	USA	December 1970	January 1975	Scanning, proportional counters
OSO-7	USA	September 1971	May 1973	Scanning, proportional counters
Copernicus	USA–UK	August 1972	February 1981	Pointed, x-ray telescope (non-imaging)
ANS	Netherlands–USA	August 1974	July1976	Pointed proportional counters, Bragg crystal spectrometer
Ariel-V	UK	October 1974	March 1980	Scanning, rotating modulation collimators (RMCs) + proportional counters
SAS-3	USA	May 1975	April 1980	Scanning, RMC
OSO-8	USA	June 1975	October 1978	Scanning, proportional and scintillation counters, Bragg crystal, polarimeter
HEAO-1	USA	August 1977	January 1979	Scanning + short pointings, proportional and scintillation counters, RMC
Einstein	USA	November 1978	April 1981	Pointed, imaging x-ray telescope, Bragg crystal, transmission gratings
Hakucho	Japan	February 1979	April 1985	Scanning, RMCs
Tenma	Japan	February 1983	~1985	Gas scintillation proportional counter (GSPC), all-sky monitor
EXOSAT	ESA	May 1983	April 1986	Pointed, imaging x-ray telescope, large proportional counters, GSPC
Ginga	Japan–UK	February 1987	October 1991	Pointed, proportional counters
Kvant	USSR–UK–Netherlands–Germany	June 1987	–	Pointed, GSPC, coded mask, scintillation counter
Granat	USSR–Russia	December 1989	August 1999	Pointed, coded masks, all-sky monitor
ROSAT	Germany–UK–USA	June 1990	December 1998	Scanning, pointed imaging x-ray and EUV telescopes
ASCA	Japan–USA	February 1993	–	Pointed, imaging x-ray telescopes, imaging GSPC
RXTE	USA	December 1995		Pointed, large proportional counters, scintillation counters, all-sky monitors
BeppoSAX	Italy–Netherlands	April 1996		Pointed imaging x-ray telescope, coded mask, scintillation counter
Chandra	USA	June 1999		Pointed imaging x-ray telescope, spectrometers
XMM-Newton	ESA	December 1999		Pointed imaging x-ray telescope, spectrometers

Röntgen- és gammacsillagászati műszerek

űrtávcső	teljes név	intézmény, ország	időszak	észlelési tartomány	detektorok, mérések
Uhuru	Small Astronomical Satellite 1	NASA	1971 – 1973	2 – 20 keV, 0.63 – 0.063 nm	2 db proporcionális számláló
Copernicus	Orbiting Astronomical Observatory (OAO – 3)	NASA, Nagy-Britannia	1972 – 1980	0.5 – 10 keV	4 db összekapcsolt röntgendetektor, 3 db Wolter-féle teleszkóp, proporcionális számlálók
Einstein	High Energy Astrophysical Observatory (HEAO – 2)	NASA	1978 – 1981	0.2 – 4.5 keV	Képalkotás, spektrométer, proporcionális számlálók
EXOSAT		ESA	1983 – 1986	0.04 – 2,0 keV	Képalkotás, spektrométer, proporcionális számlálók
ROSAT	Roentgen Satellite	Németország, NASA, Nagy-Britannia	1990 – 1999	~ 1 keV	Képalkotás, proporcionális számlálók
Ulysses		ESA, NASA	1990 –	5 – 150 keV	2 db CsI szcintillátor, 2 db szilícium érzékelő, napkutatás, gammakitörések
Compton	Compton Gamma Ray Observatory (CGRO)	NASA	1991 – 2000	30 keV – 30 GeV	Képalkotás, spektrométer, BATSE, OSSE, COMPTEL, EGRET
Yohkoh		Japán, USA, Nagy-Britannia	1991 –	széles sávú röntgen és gamma	BCS: Bragg-kristály spektrométer, HXT: kemény röntgen, SXT: lágy röntgen, WBS: széles sávú röntgen és gamma, napkutatás

ASCA	Advanced Satellite for Cosmology and Astrophysics	Japán, NASA	1993 – 2001	1 – 10 keV, széles sávú röntgen	Képalkotás, spektrométer (kombinált)
SOHO	Solar and Heliospheric Observatory	NASA, ESA	1995 –	EUV, röntgen	12 db műszer, koronográf spektrométer, részecskedetektor, EUV kamera, Doppler-leképező
RXTE	Rossi X-ray Timing Explorer	NASA	1996 –	2 – 250 keV	Proporcionális számláló mátrix, nagy időfelbontás, teljes égbolt figyelés
BeppoSAX		Olaszország, Hollandia	1996 –	0.1 – 300 keV	Képalkotás, spektroszkóp, proporcionális számlálók
Chandra	Advanced X-Ray Astrophysics Facility (AXAF)	NASA	1999 –	0.1 – 10 keV	HRC: nagyfelbontású képalkotás, ACIS: CCD képalkotó spektrométer, HETGS, LETGS: nagy- és kisenergiájú transzmissziós rácsos röntgenspektrométer
Newton	X-ray Multi-Mirror Mission (XMM)	ESA, Nagy-Britannia	1999 –	széles sávú	RGS: reflexiós rácsos spektrográf, EPIC: képalkotó kamera, OM: optikai, UV, IR monitor
HETE – 2	High-Energy Transient Explorer 2	NASA	2000 –	0.5 – 400 keV	FREGATE: nagy látómezejű gammaspektrométer, WXM: nagy látómezejű, közepes energiájú röntgenkamera, SXC: nagy látómezejű lágy-röntgen kamera
HESSI	High Energy Solar Spectroscopic Imager	NASA	2001 –	3 keV – 20 MeV	képalkotó kamera, gammaspektrométer, napkutatás

Újabb szondák (részben gammaszondák röntgendetektorral): INTEGRAL (2000-), HETE-2 (2000-), Swift (2004-), Szuzaku (2005-), NuSTAR (2012-), AstroSat (2015-), Hitomi (2016), Továbbá a Napot kutató röntgenszondák.

Napkutató röntgenszondák

Yohkoh (japán, ‘napsugár’): 1991. aug.-2001. dec. (napfogyatkozáskor megszűnt az irányzás, a szonda felpörgött), 2005. szept.: elégett a földi légkörben.
A flerek és a napkorona vizsgálata röntgen- és gammatartományban.
Műszerei: keményröntgen-távcső (>40 keV), lágyröntgen-távcső (2-200 millió K hőmérsékletű plazma vizsgálatára), továbbá 2 spektrométer (Fe, Ca, S vonalai, ill. flerek színképe).
Eredmények: flerek mechanizmusa (mágneses átkötődés), mikroflerek, röntgenkilövellések.
Hinode (japán, ‘napfelkelte’, eredetileg Solar-B): 2006. szept.-től működik az optikai, EUV és röntgentartományban. SOT (Solar Optical Telescope), XRT (X-ray Telescope), EIS (Extreme-Ultraviolet Imaging Spectrometer).

A többi napszonda sokkal általánosabb (SOHO [199x-], Ulysses [199x-], SDO [200x-], STEREO [201x-] stb.)
??????????????

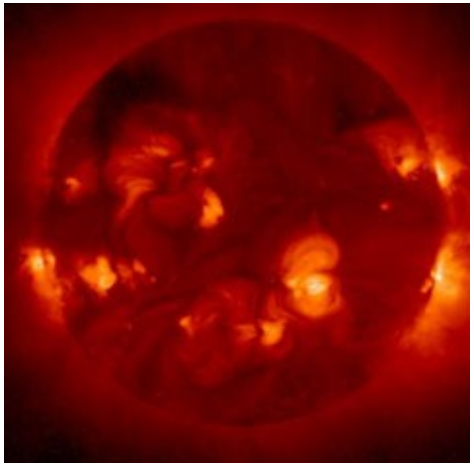

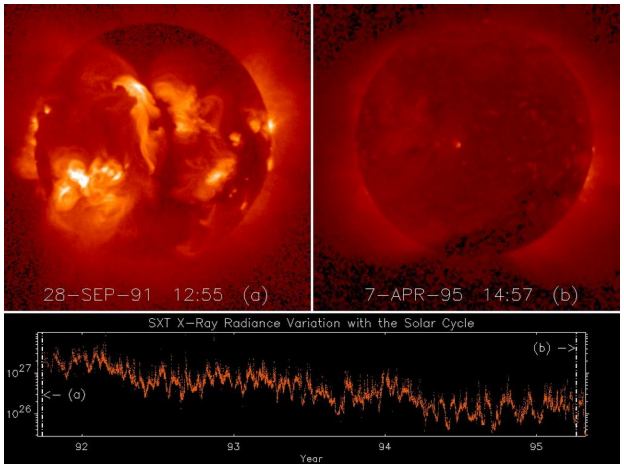

Röntgenfényesség

Nincs közös fotometriai rendszer (szemben az optikai fényességméréssel)

A Rák-ködhöz hasonló színkép esetén (2-11 keV között):

1 crab = 1060 μJy

(1 Jy = 10^{-26} w/m^2/Hz).

Kezdetben UFU (1 Uhuru-beütés/s):

1 UFU = 1,1 μJy

(az OSO-7 és Ariel megint más rendszert használt)

A csillagközi elnyelésre viszont nem szokták korrigálni a fluxust (pedig nagy távolság esetén kellene).

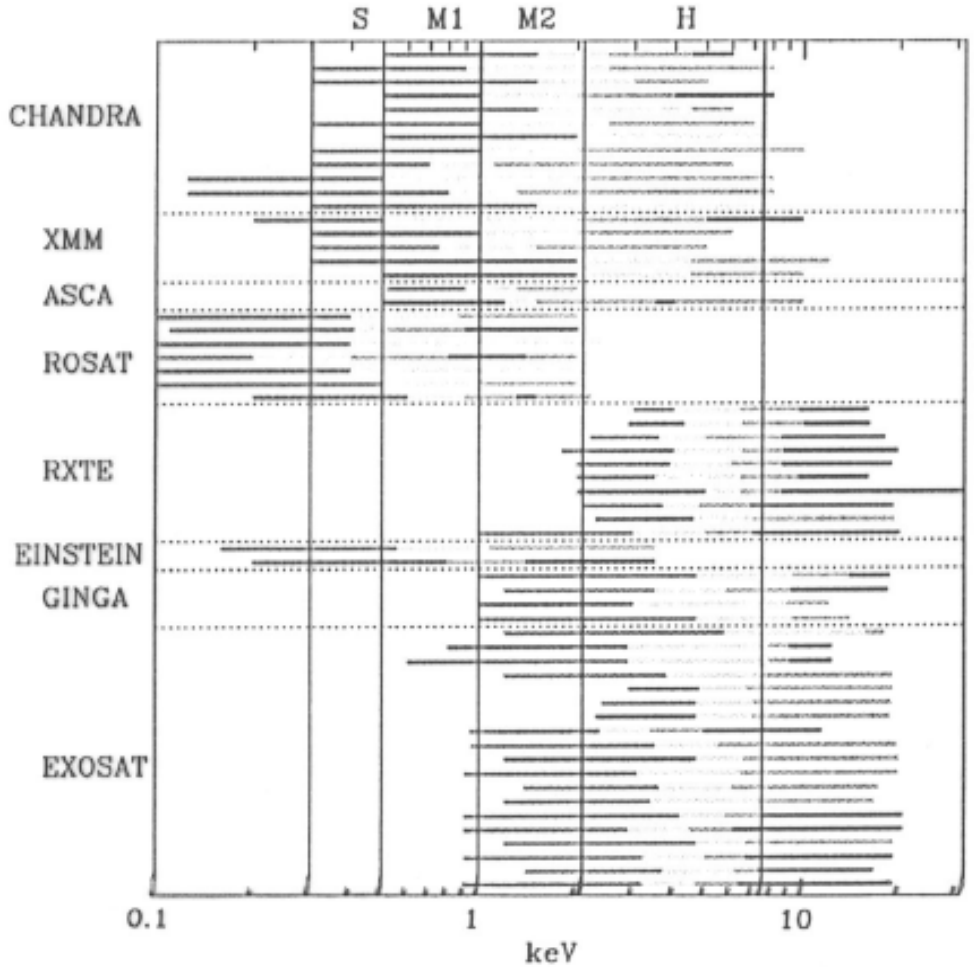

Figure 1. Energy bands used in various publications for X-ray satellites. The

A röntgencsillagászat kezdetei

- 1962-1969: rakéta + léggömb fedélzetéről.
- Lágy röntgenre érzékeny műszerekkel mértek, a szögfelbontás mechanikus fokozása 1 ívpercig (modulációs kollimátor, kódolt apertúrájú maszk).
- Irányított forgású rakétákkal (szabad pörgés helyett) szkennelés. Néhány perces mérés után a műszereket ejtőernyővel hozták vissza.
- Léggömbbel kb. 40 km magasságig, ~10 órás mérések, 0,5 MeV-ig.
- A rövid észlelési idő ellenére fontos felfedezések születtek, amelyek jól mutatták a röntgencsillagászatban rejlő lehetőségeket.

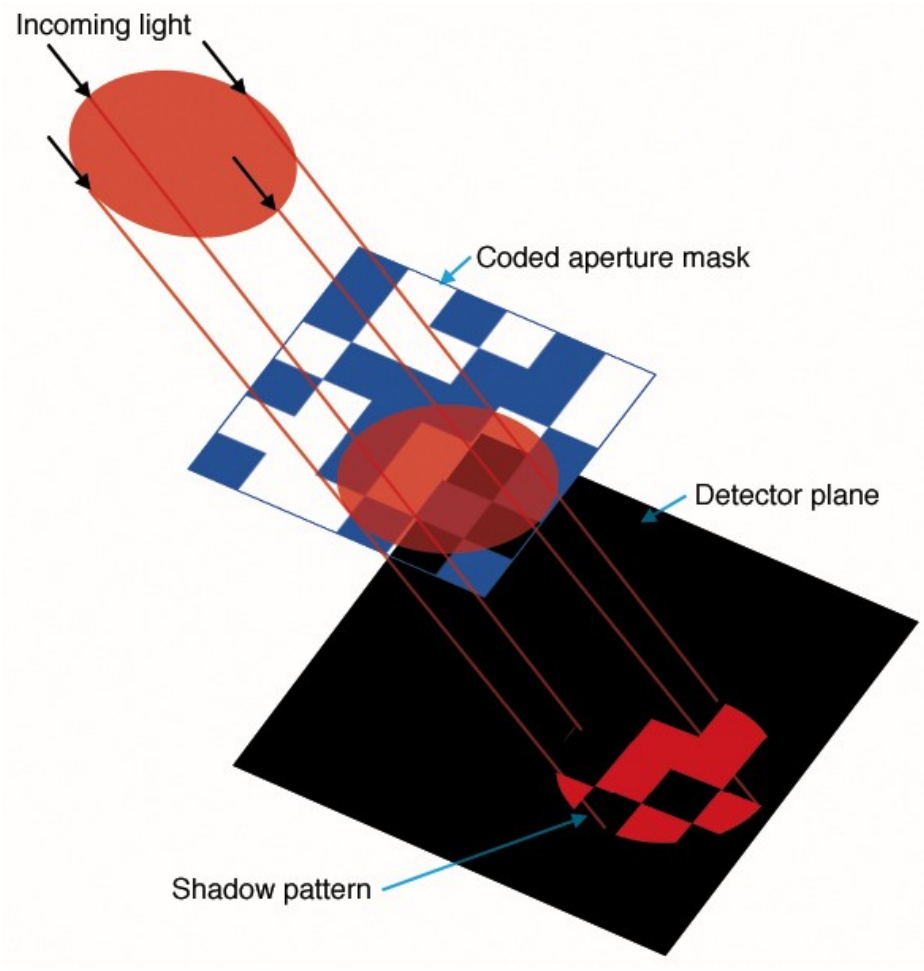

Az irányérzékenység javítása kódolt maszkkal

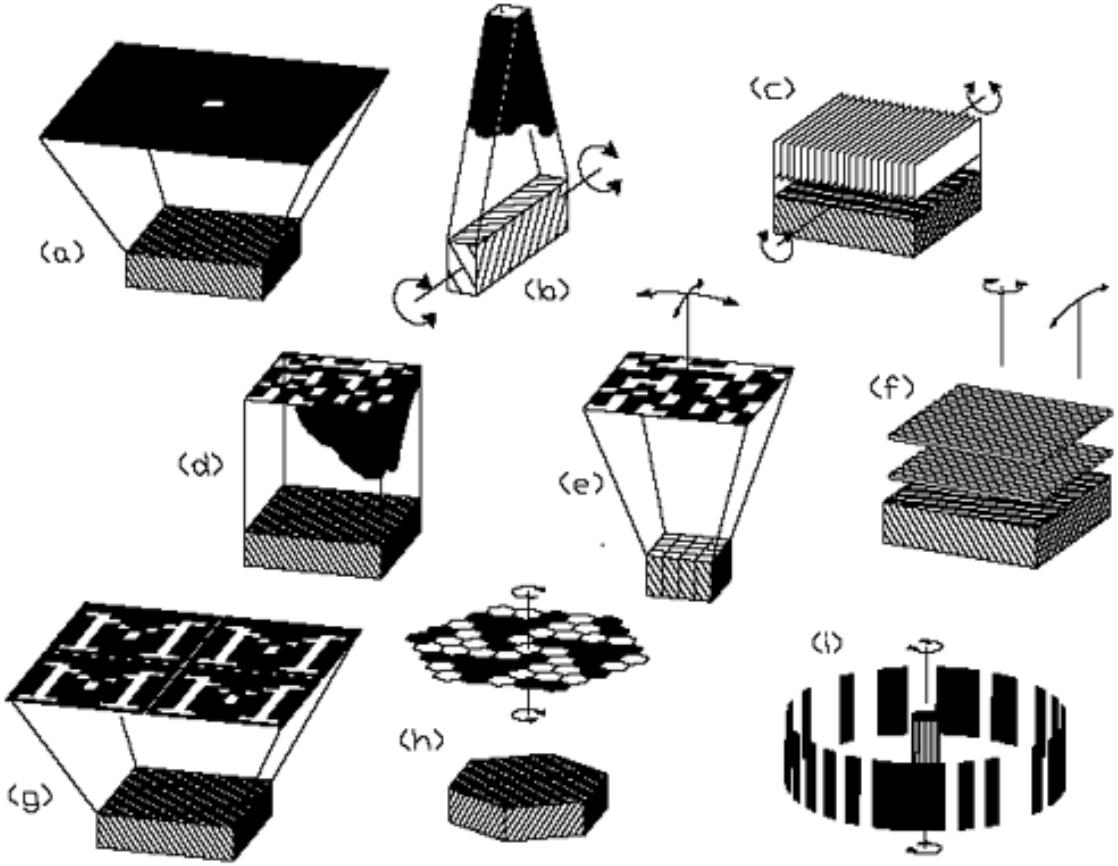

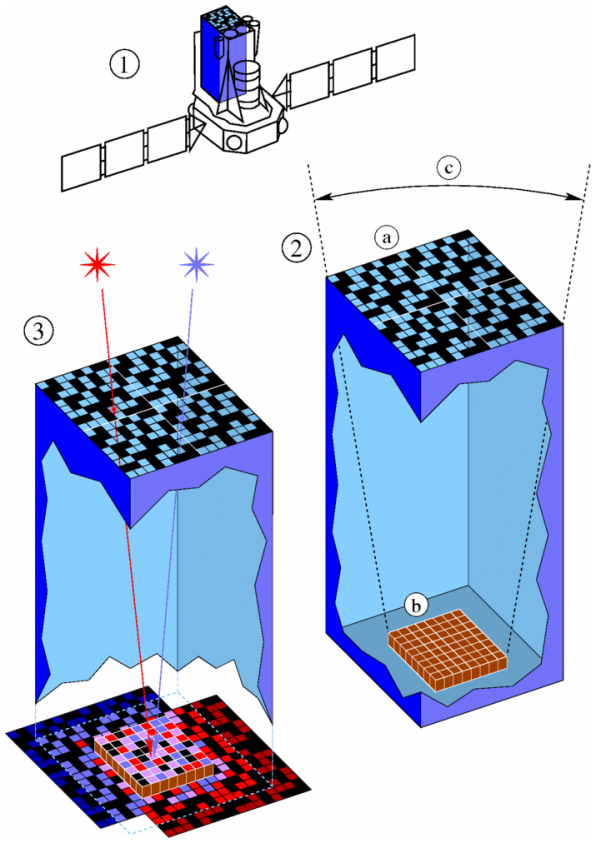

A röntgencsillagászat kezdetei

Példák:

- A legerősebb röntgenforrás a Nap után a Sco X-1, optikai fényessége 13 magnitúdó.

Kis tömegű röntgenkettős (V818 Sco)

2300 fényévre 18,9 órás keringési periódussal.

Neutroncsillag + tömegbefogási korong.

- Diffúz „háttérsugárzás” (feloldása majd a Chandrával).
- A Rák-köd azonosítása Hold-fedéssel: kiterjedt röntgenforrásként 1964-ben, a pulzár röntgenpulzusai 1969-ben.
- Tranziens röntgenforrások felfedezése (Cen X-2); kitöréskor az intenzitás eléri a Sco X-1-ét.
- A Sco X-1 húszperces flerje.
- Az M87 röntgensugárzása (a Virgo-halmazban).

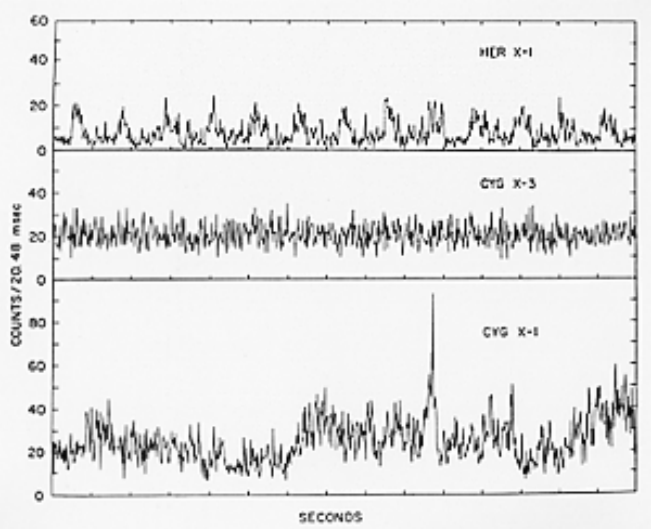

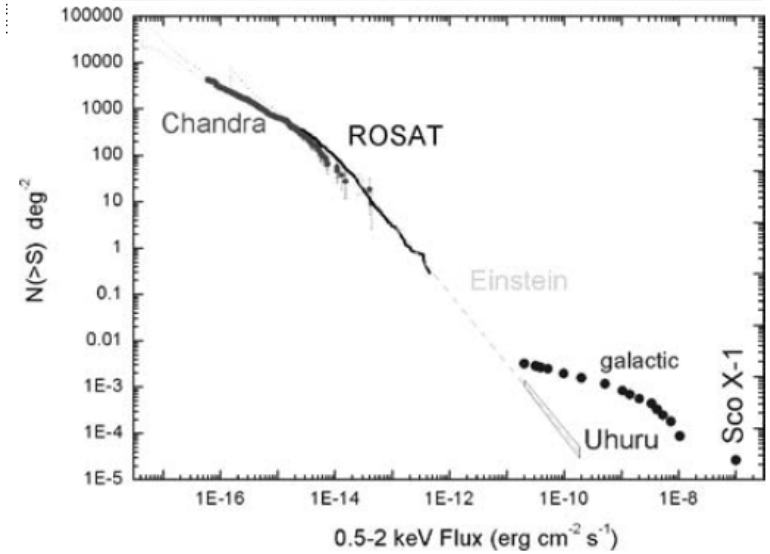

Kezdeti röntgenholdak

Röntgenműszerek korábbi holdakon is voltak már. Az első kifejezetten röntgenszonda az **Uhuru** (SAS-A): 1970. dec. – 1975. jan.

Alacsony pályán, 12 perces tengelyforgási idővel a teljes eget mérte 0,001 crabig proporcionális számlálóval 2–20 keV között.

A végső Uhuru-katalógusban 339 objektum van: főleg kettőscsillagok, szupernóva-maradványok, aktív galaxisok és galaxishalmazok.

Közelebb vitt a források természetének megértéséhez:

- Röntgenkettősnél fedési változás (Her X-1, Cen X-3 - jobbra BATSE-kép), ebből a méret kijön: neutroncsillag a kompakt komponens (kettősök fejlődése).
- Cyg X-1 gyors, szabálytalan változásai: fekete lyuk a kompakt komponens.
- A röntgenintenzitás változása teljesen megszokott jelenség.
- Galaxishalmazokból diffúz röntgenemisszió: forró intergalaktikus gáztól ered.

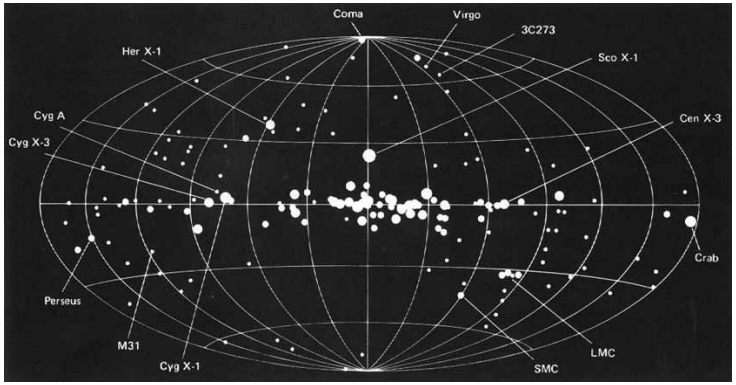

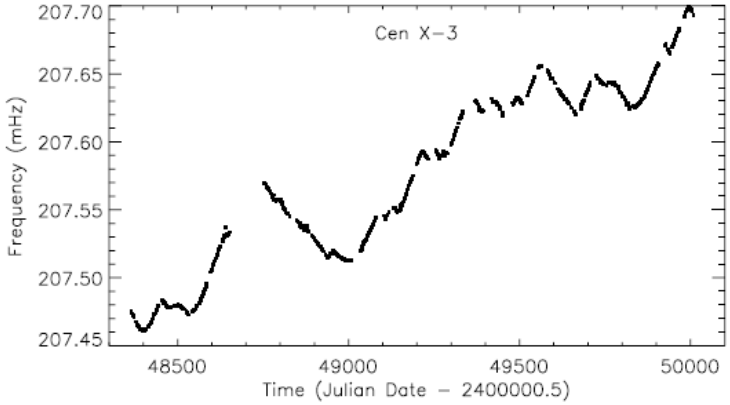

Kezdeti röntgenholdak

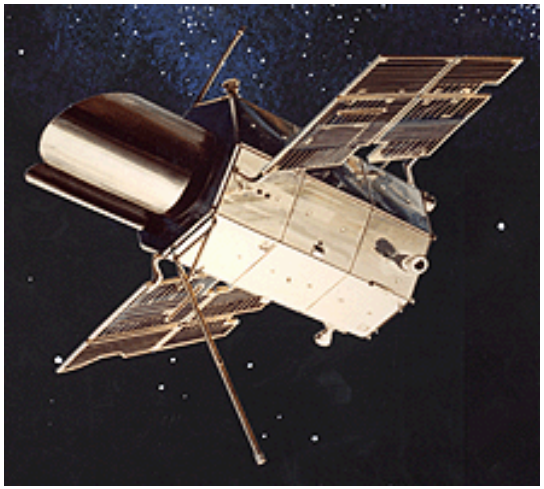

OAO-3 (Copernicus): USA + Anglia (SERC). Az UV-kutatások (Princeton) mellett röntgenben is észlelt (London, Mullard Lab.). 1972. aug. – 1981. feb. között működött az 0,5–10 keV tartományban proporcionális számlálókkal (jobbra).

Főbb eredményei:

- Néhány pulzár felfedezése;
- Pulzárok és röntgenkettősök hosszú idejű monitorozása;
- Gyors intenzitásváltozás a Cen A galaxisnál (4-szeres változás 2 éven belül).

További kis röntgenholdak:

ANS (1974–1976, holland): 2–40 keV, proporcionális számláló; felfedezései: röntgenkitörés gömbhalmazokban (jobbra) (neutroncsillag felszínén bekövetkező magfúzió okozhatja); az UV Ceti és az YZ CMi röntgenflerjei; a Sirius és a Capella röntgenkoronája.

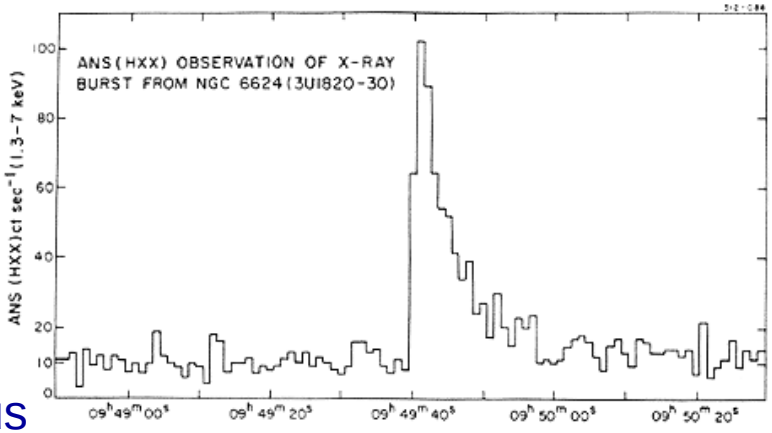

OSO-8 (1975-1978, NASA): vasvonalak galaxishalmazban, forró gáz jelenléte tipikus a galaxishalmazokban.

Röntgencsillagászat - 1970-es évek

Közben további rakéták és léggömbök szolgáltak röntgencsillagászati célra.

Fontos eredmények:

- A Rák-köd röntgensugárzásának polarizációja szinkrotron eredetre utal (jobbra: a Rák-köd röntgenpulzusai).
- A Fátyol-köd (szupernóva-maradvány) röntgenszínképe hőmérsékleti sugárzás jellegű. 1977-ben képet is kaptak róla Wolter-távcsővel, amelyen látszik is a millió fok hőmérsékletű lökéshullám.
- Az SS Cyg röntgensugárzásának kimutatása: első ízben találtak fehér törpét röntgensugárzó kompakt kettősben.
- A Cyg X-1-nél ezred másodperces időtartamú flerek (jobbra: későbbi ballonos felvétel).
- A Tejútrendszer centruma környékének vizsgálata röntgenhullámhosszakon (a felbontás növelésére kódolt maszkot alkalmaztak).

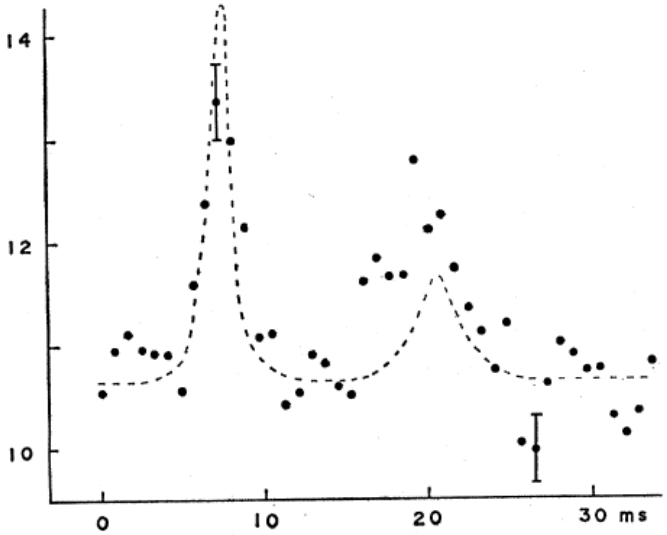

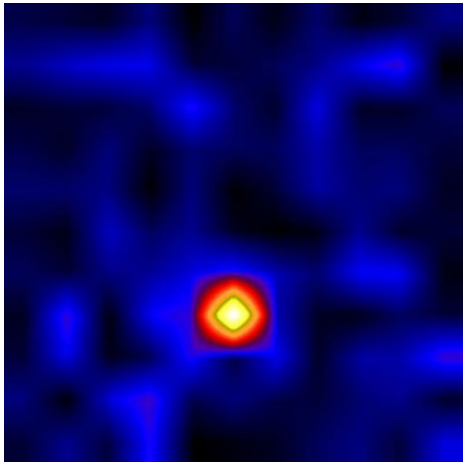

Újabb röntgenholdak (1970-es évek)

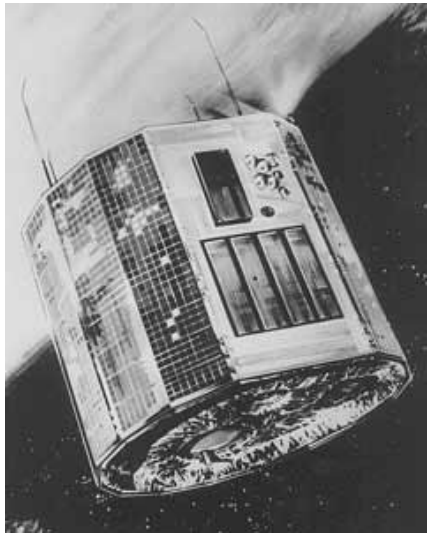

Ariel–V: 1974. okt. – 1980. márc. között működött, 200 kg tömegű brit szonda. Szkennelte az eget. Detektorai: proporcionális számláló, polariméter, Bragg-kristály-spektrométer, 2–10 keV között.
Fő eredményei:

- hosszú periódusú (perces) röntgenpulzárok felfedezése;
- fényes tranziensek felfedezése (a Nova Mon 1975 kitöréskor fényesebb volt a Sco X-1-nél, fekete lyuk lehet benne);
- röntgenfénygörbék;
- a Seyfert-1 galaxisok mind röntgenforrások;
- vonalas Fe-emisszió felfedezése galaxishalmazokban (Perseus).

SAS–3: 1975. máj. – 1980. ápr. között működött, 200 kg tömegű NASA-szonda. Giroszkóppal szabályzott forgás, de meg is lehetett állítani. Detektor: proporcionális számláló 1,5–10 keV között. Fő eredményei:

- egy tucat burster felfedezése és vizsgálata;
- az első polár felfedezése (erősen mágneses fehér törpe kettős rendszerben, AM Her a névadó);
- az SS Cyg röntgenemissziójának kimutatása.

Nagyobb röntgenholdak

A NASA HEAO (High Energy Astronomy Observatory) sorozata: 3 tonnás szondák alacsony (500 km) pályán, adattovábbítás 6400 bit/s (addig <1 kbit/s volt). 3 tengely menti stabilizálás 1 ívperc pontossággal.
HEAO-1 (1977. aug. – 1979. jan.): felmérés forgás közben;
HEAO-2 (1978. nov. – 1981. ápr.): Einstein néven ismertté vált szonda;
(HEAO-3: a kozmikus sugárzás és a gammasugárzás és vizsgálatára)

HEAO-1: a Föld–Nap irány körül forgott 30 perces periódussal. Háromszor szkennelte végig a teljes eget. Négy röntgen- és gammacsillagászati műszere:

- LASS (Large Area Sky Survey): proporcionális számláló 0,25–25 keV között;
- CXE (Cosmic X-ray Experiment): 2–60 keV között jobb térbeli és spektrális felbontással;
- MC (Modulation Collimator): röntgenforrások pontos pozíciója optikai és rádióazonosításhoz;
- Keményröntgen- és lágygamma-kísérlet: 20 keV –10 MeV között.

A LASS katalógusa 842 forrást tartalmazott 0,001 Crab intenzitásig.
CXE: különféle AGN-típusok röntgenluminozitásának összehasonlítása.
Az MC észlelései alapján több száz forrás optikai azonosítása.
Az SS Cyg és az U Gem röntgenpulzációjának és az RS CVn csillagok röntgenemissziójának (korona) felfedezése.

Nagyobb röntgenholdak, képalkotás

HEAO-2 (Einstein): hatalmas előrelépés: képalkotás röntgenben súroló beeséssel (Wolter-távcső);

Wolter-távcső: Hans Wolter 1952-ben találta fel röntgenmikroszkópiára. Giacconi javasolta alkalmazását távcsőként. A forrás jelét kis helyre koncentrálja, így csökken a háttérzaj. A HEAO-2 ezerszer érzékenyebb a HEAO-1-nél (ott proporcionális számláló volt). A leképezéssel javul a pozíciómeghatározás is. Korábban kb. 0,1 négyzetfokos hibanégyszög volt, azon belül pedig mindig akad 12^m-nál fényesebb csillag. A Chandránál a hibanégyszög csupán 10^{-7} négyzetfok.

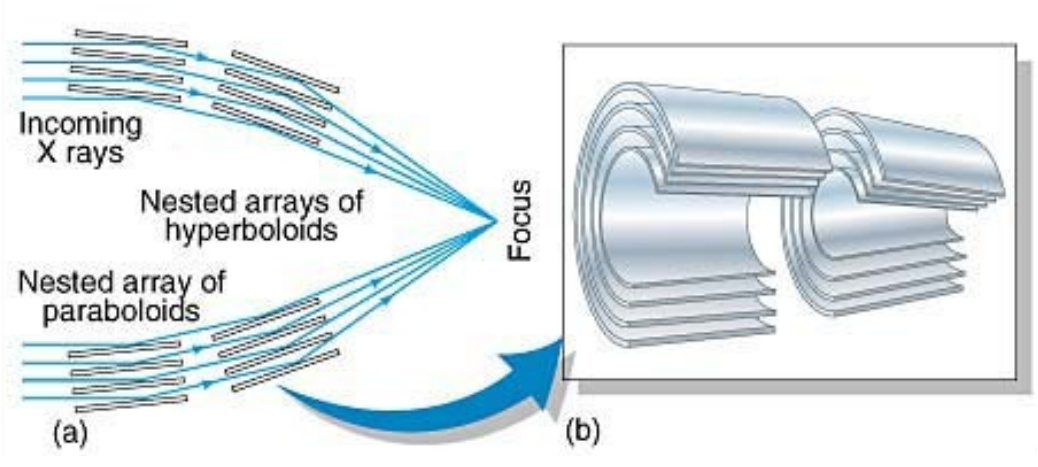

Súroló beeséssel leképező távcsövek

Wolter-távcső: 2 elemből álló (konfokális és koaxiális) kúpszeletekről visszaverődés. Wolter-I: fókusz a tárgy felőli oldalon. A belépő pupilla a tükörfelület vetülete az apertúrasíkban.

A Chandra legnagyobb paraboloidjai 3,2 m^2 felületűek, de a belépő pupillája csak 0,047 m^2. A gyűjtőfelület növelhető egymásba skatulyázással. Koncentrikus gyűrűkből álló apertúrák közös fókuszban képeznek le. A belső tükröknél kisebb a súroló beesési szög, ezért nagyobb a spektrális sávszélesség (nagyobb energiát is leképez).

A Wolter-I típus hibái: az optikai tengelytől távol kómahiba és szferikus aberráció lép fel, és a fókuszfelület görbült.

Wolter-I elrendezésű röntgentávcsövek: Einstein, ROSAT, Chandra, XMM-Newton. Mechanikailag egyszerű és egymásba skatulyázható.

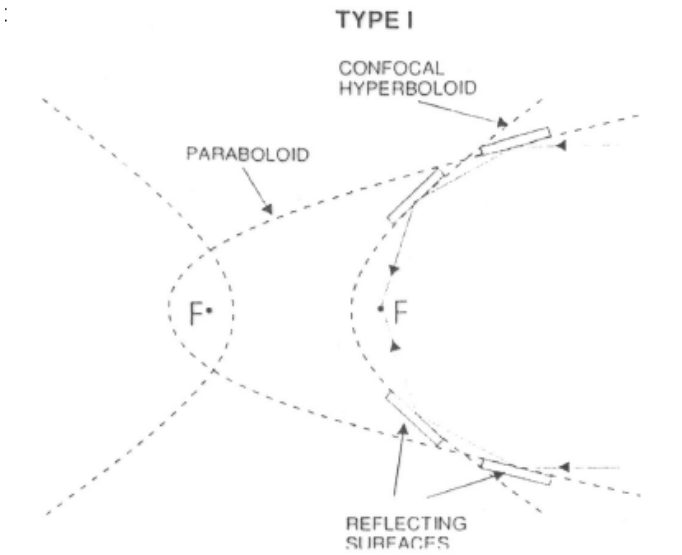

Figure 2. Schematic representation of the Wolter type I telescope.

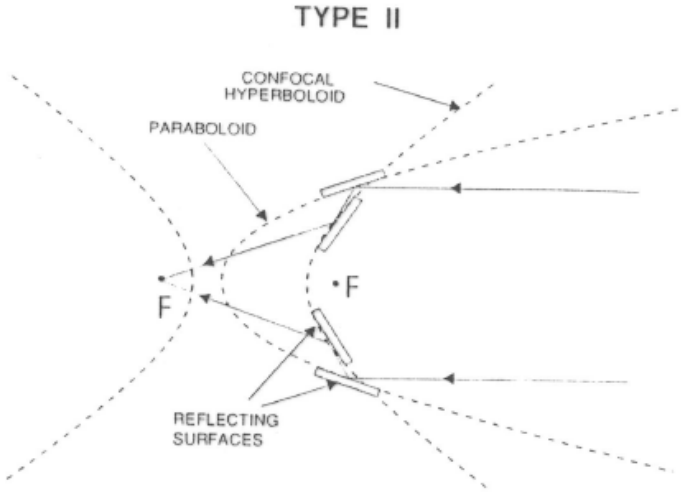

Súroló beeséssel leképező távcsövek

Wolter-II elrendezés: képalkotás a tárggyal átellenes oldalon. Hosszabb fókuszú, mint az azonos méretű (belépő pupillájú) és beesési szögű Wolter-I. A mezőhibák is jobban érvényesülnek. Itt nem célszerű az egymásba skatulyázás. A tükör felületét a beesési szög növelésével lehet fokozni, ami határt szab a leképezhető hullámhossznak: 10 nm-nél hosszabb EUV-re és távoli-UV-re alkalmazzák.

Létezik Wolter-III elrendezés is (paraboloid + ellipszoid), de csillagászati célra soha nem alkalmazták.

Probléma az optikai felület szennyeződése: elnyeli és szórja a röntgensugarakat (a súroló beesés ilyenre nagyon érzékeny). Az egymásba skatulyázás miatt a tisztítás is nehéz.

A röntgenteleszkóp tüköranyaga:
Zerodur (alacsony hőtágulási együtthatójú Schott üvegkerámia). A reflektálás javítására bevonat (irídium, arany, nikkel).
A skatulyázáshoz az egyforma tükrök másolással készülnek (közös „öntőforma”), de a felületük nem annyira tökéletes, mint az egyedileg készített tükröké.
Viszont könnyebbek és olcsóbbak.

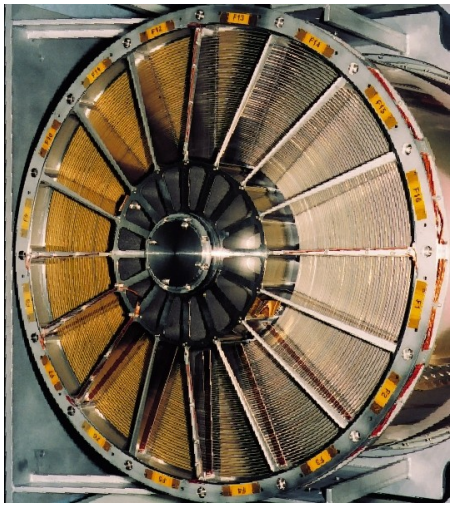

Röntgentávcsövek, segédberendezések

A röntgensugár reflexiója egy felületről konstruktív interferenciával is elérhető: a sugárzást periodikusan változó rendszámú anyagból álló rétegekre bocsátva (Bragg-egyenlet). Tipikus rétegpárok: Ni-C, Hg-Si, Rh-Be, Rh-C, Mo-C, Pt-C (platinacsoport). A bevonat 40-500 rétegpárt kíván. A reflexió hatásfoka 10-80% a hullámhossztól és az anyagtól függően.

Ilyen elven működik az EUV és lágyröntgen-tartományban észlelő TRACE napszonda, amelynek négy szegmense (más-más hullámhosszra érzékeny).

A röntgentávcső kiegészítő berendezései:

CCD-kamera: nagy energiánál a szemből világított CCD-k energiafelbontása és kvantumhatásfoka jobb, hátulról megvilágított CCD-nél pedig kis energiánál.

Chandránál a pixelméret: 24 μm, szögfelbontás 0,5 ívmásodperc.

A CCD-mozaik a görbült fókuszfelületnek megfelelően helyezhető el.

De most térjünk vissza az Einstein röntgenszondához!

HEAO-2 = Einstein

Effektív tükörfelülete 0,04 m^2 0,25 keV-nál, 0,02 m^2 2 keV-nál, érzékenysége 10^{-7} crab intenzitásig. Röntgenobszervatórium „vendégkutatókkal”.

A fókuszba négyféle műszer egyikét lehetett forgatni:

- leképező proporcionális számláló (1 ívperc felbontás)
- nagy felbontású képalkotás (4 ívmásodpercig)
- szilárdtest-spektrométer
- Bragg-kristály-spektrométer ($\Delta\lambda/\lambda$ = 0,003).

Érzékenysége miatt áttörést jelentett a röntgencsillagászatban:

- a normális csillagokat körül is röntgenkorona veszi körül; a hideg csillagoknál a röntgenintenzitás a tengelyforgási sebességgel korrelál (és a felcsavarodó mágneses tér fűti a koronát);
- szupernóva-maradványok spektroszkópiája: O, Si és S nukleoszintézise; 47 SNR röntgenmorfológiája (LMC-ben is 30);
- az Andromeda-ködben is számos diszkrét röntgenforrást talált;
- a Cen A és az M87 magjából kilövellő röntgennyúlvány iránya azonos a rádiónyúlványéval;
- forró csillagközi plazma felfedezése elliptikus galaxisokban;
- az M87 körüli röntgenhaló sugárirányú hőmérsékleti eloszlása utal a hűtőáramra (cooling flow, a SN-robbanás után kikerült anyag röntgensugárzással hűl, és beesik a rendszer közepébe);
- minden kvazár röntgensugárzó, és ez okozhatja a diffúz röntgenhátteret.

Az 1980-as évek röntgenszondái

Az 1980-as években nem működött amerikai röntgencsillagászati szonda (SAS-3: -1979, Einstein: -1981). (A Solar Max Mission (SMM) napkutató szonda volt.) Más felbocsátó országok viszont aktívak voltak ekkor.

Európa (ESRO, az ESA elődje): **EXOSAT** (1983. máj. - 1986. ápr.); Japán: **Hakucso** (1979. feb. - 1986. ápr.), **Tenma** (1983. feb. - 1985. nov.), **Ginga** (1987. feb. - 1991. nov.); Szovjetunió: **Kvant** (a Mir űrállomáson), **Asztron** (főleg UV mérések); Nagy-Britannia: **Ariel–VI** (vagy Ariel-6); 1979. jún. - 1982. feb. Az EXOSAT kivételével mindegyik kevésbé jelentős misszió a HEAO sorozattal összehasonlítva. Az EXOSAT, a Ginga és a Kvant nemzetközi jellegű volt, vendégészlelési lehetőséggel.

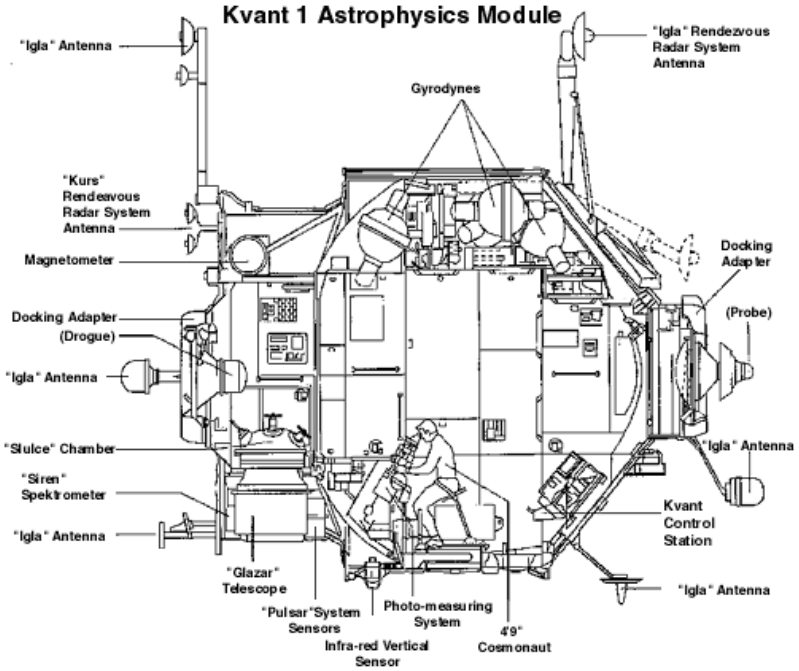

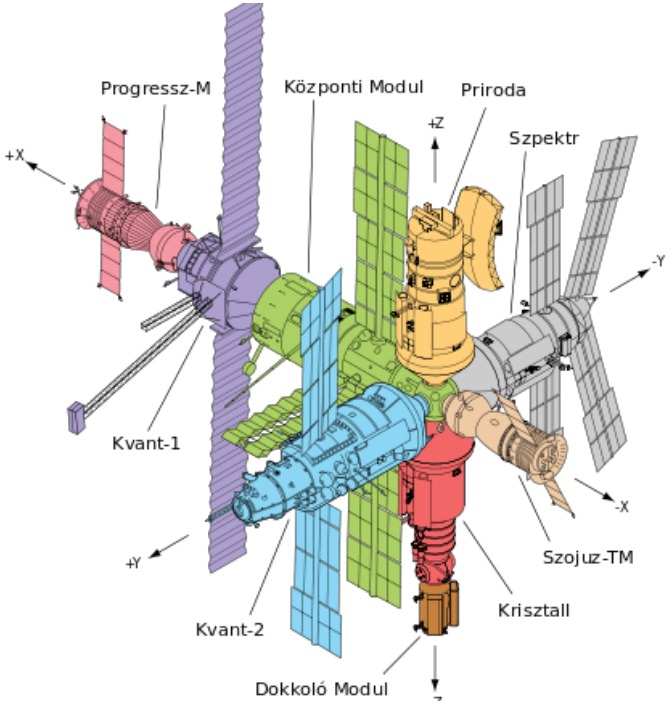

EXOSAT

Az **E**uropean **X**-ray **O**bservatory **SAT**ellite 1983 - 1986 között működött. Pontra állítható észlelőberendezés, 0,16 m^2 felületű proporcionális számlálóval (az Uhurué feleekkora volt). Először lehetett tartósan észlelni egy forrást. Volt rajta leképező röntgentávcső is, de kis apertúrájú (0,001 m^2). Összesen 1780 észlelés (AGN, csillagkorona, CV, WD, XRB, SNR, galaxishalmaz). Az első EUV-észlelések (10-30 nm) is ezzel születtek.

Színkép készítéséhez transzmissziós rácsot + gázszcintillációs proporcionális számlálót használtak.

A folyamatos észlelés érdekében nagyon elliptikus pályán keringett (eredeti neve HELOS: Highly Eccentric Lunar Occultation Satellite). Perigeum: 350 km, apogeum: 190000 km). A háttér megnőtt ugyan (és függött a naptevékenységtől is), de 76 órán át folyamatosan lehetett egy objektumot észlelni. (LEO-pályán minden 90 percben fél óráig tartó Föld-fedés.)

Fontos eredményei:

- Keringési periódusok meghatározása röntgenkettősöknél.
- A kis tömegű röntgenkettősöknél felfedezett kváziperiodikus oszcillációt alaposan mérte. Kb. egy tucatnyit ismertek, 5-60 Hz-es oszcilláció több százezer cikluson át.
- A Her X-1 több hónapig tartó alapállapotának felfedezése, a neutroncsillag 35 napos precessziójának kimutatása a pulzusprofilból.
- 48 Seyfert-galaxis vizsgálata 0,1-10 keV között: helyes az AGN akkréciós korong modellje.
- z>0,1 vöröseltolódásnál nincsenek röntgenben fényes galaxishalmazok, ez a galaxisok evolúciójának jele.

A röntgenkettősök

Röntgenben fényes kettőscsillagok: 10^{36}-10^{38} erg/s.

Egyik komponens kompakt (neutroncsillag vagy fekete lyuk), tömegbefogás a szoros (1 naprádiusznál közelebbi) kísérőről (közönséges csillagról).

A tömeget vesztő csillag alapján 2 típus: HMXB (> 5 naptömeg), LMXB (< 5 naptömeg). Ezek a tömegátadás módja szerint is különböznek. HMXB-esetében a sugárnyomás hajtja a csillagszelet, LMXB esetében a Roche-lebeny ki van töltve, és túlcsordul (de előfordul a kettő kombinációja is).

A Tejútrendszerben kb. 200 ismert, a fősík mentén nagy tömegű, a dudorban kis tömegű, egy tucatnyinál valamivel több röntgenkettős ismert gömbhalmazokban.

A velük rokon ***kataklizmikus csillagok*** (fehér törpe a kompakt csillag) sokkal gyakoribbak.

A röntgenpulzust a kompakt csillag erős mágneses tere okozza.

Gyengébb mágneses mezőnél esetenként röntgenkitörés lehet.

A csillagfejlődés fontos tesztobjektumai.

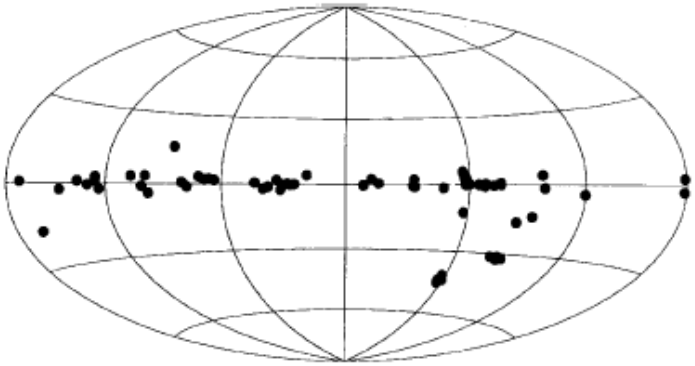

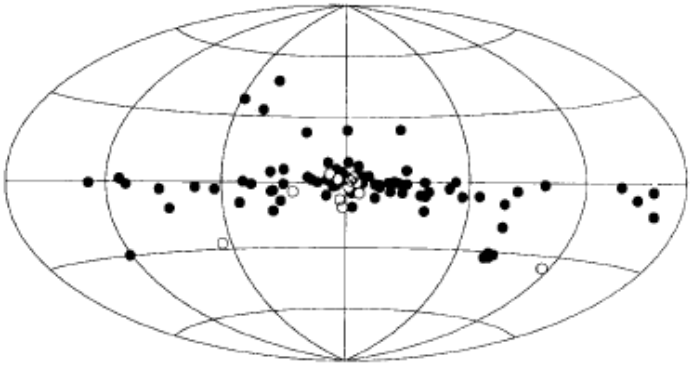

A röntgenkettősök

Typical X-Ray Characteristics of CVs and Symbiotic Stars

Energy Source	Energy Range	Size[a]	Time Scale[b]	Luminosity (erg s^{-1})	Temperature (keV)
Accretion	Hard	WD	Short	10^{29}–10^{33}	5–50 keV
	Soft	WD	Short	10^{31}–10^{34}	20–50 eV
Nuclear Burning	Hard	Large	Days	10^{33}–10^{35}	1–30 keV
	Soft	WD	Short	10^{35}–10^{38}	30–80 eV
Colliding Winds	Medium	Binary	Days?	10^{32} ?	1 keV

Notes.

[a] X-ray emission region size, compared to the white dwarf, the binary, or larger. Only the hard X-rays from novae (under "nuclear burning") can be spatially resolved using the current and near-future technology.

[b] Shortest variability timescale, which can be as short as <10 s.

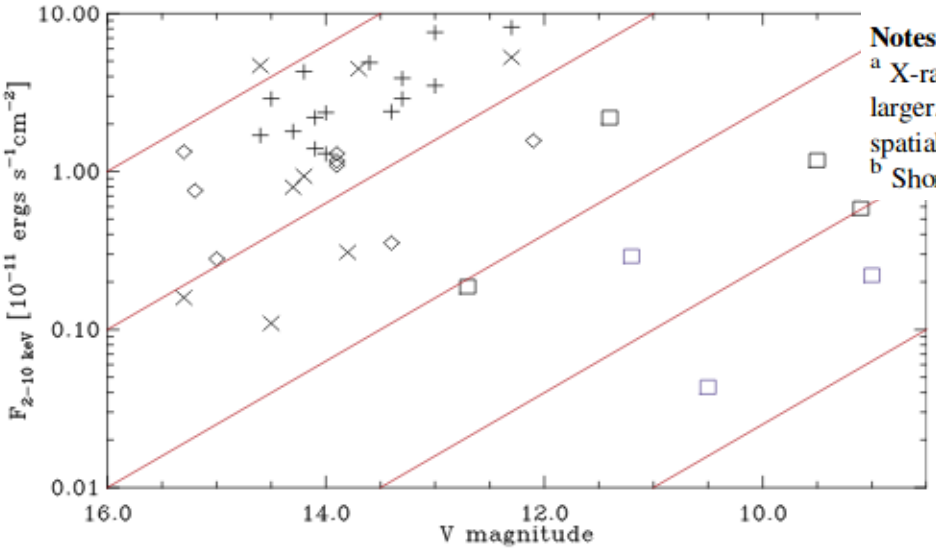

Figure 3. Selected CVs of various subtypes in the F_X/F_{opt} plane. Pluses are IPs, crosses are polars, diamonds are dwarf novae in quiescence, and open squares are non-magnetic nova-like systems (black) and dwarf novae in outburst (blue). The diagonal red lines are for equal F_X/F_{opt} ratios, separated by factors of 10.

Röntgenkitörések

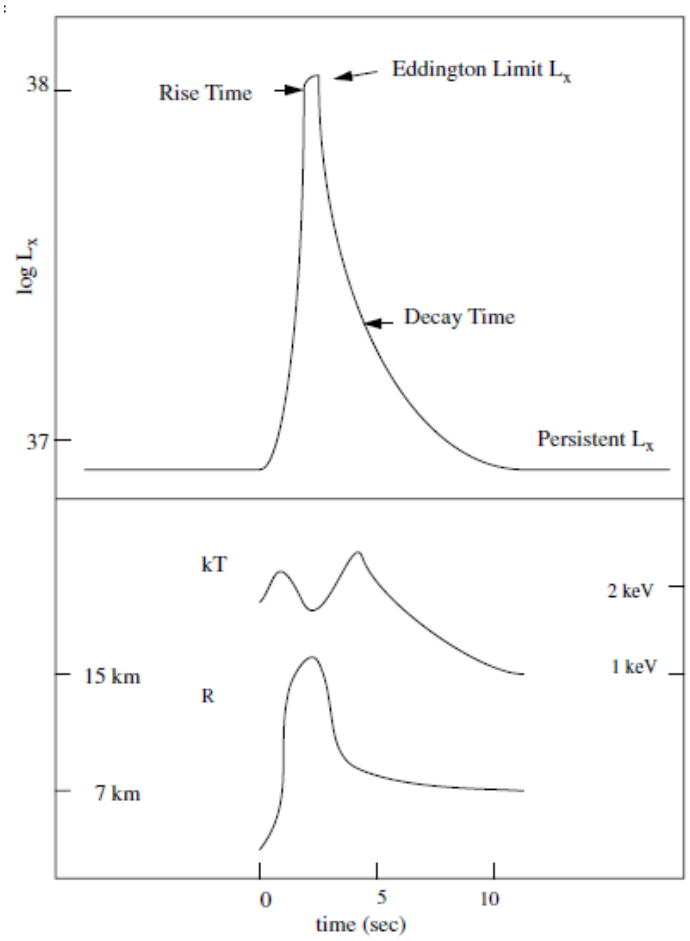

XRB (X-ray burster): tízszeresére növő röntgenluminozitás 1-10 s alatt, legfeljebb néhány percig tart.

A Roche-térfogatjukat kitöltő kettőscsillagok (öregek, már nem pulzárok). A korongból a neutroncsillagra hulló anyag magfúziót indít be.

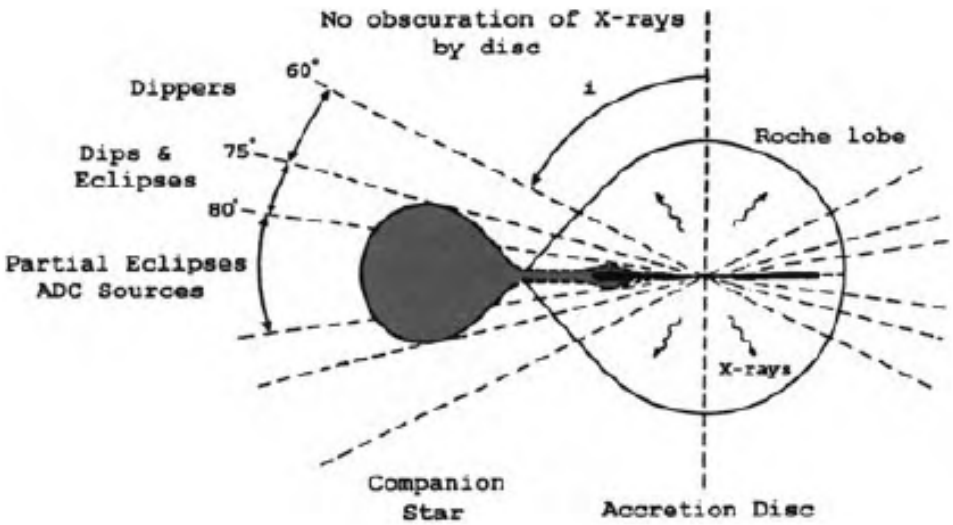

Nagy tömegű röntgenkettősök

A röntgenpulzárok az elsőként felfedezett röntgenforrások között voltak (Uhuru): Cen X-3: 4,8 s, Her X-1: 1,2 s. A pulzáció modulációja és a fedés azonnal utalt a kettősségre. Meghatározhatók a pályaelemek és a tömegek, sőt a donor mérete is.

Akkréciós korong van a kompakt csillag körül még homogén csillagszél esetén is. A behullást a mágneses tér szabályozza. Impulzusnyomaték kerül a pulzárra. A forgás gyorsulása a röntgenluminozitással (vagyis az akkréció ütemével) arányos. Néha lassulás is észlelhető (oka nem világos, talán a csillagszél inhomogenitása).

Az erős mágneses térre (kb. 10^{12} gauss) utalnak a ciklotronvonalak. Forró folt van a neutroncsillagra zuhanás helyén. Vagy maga a folt röntgensugárzó, vagy felette néhány száz méterrel a lökéshullám. Az erős mágneses tér kvantálja az akkréciós oszlopban behulló anyag energiaszintjeit.

Be-csillagoknál fellépő tranziensek.

A gyors rotáció miatt egyenlítői gyűrű jön létre a Be-csillag körül. Erről kerül át az anyag a neutroncsillagra. A keringési periódus hosszú (néhány hét, hónap).

Excentrikus pálya esetén tranziens röntgenkifényesedés (kitörés) is észlelhető: periasztronnál a neutroncsillag kölcsönhat a Be-gyűrűvel.

Nagy tömegű röntgenkettősök

Table 1. Orbital parameters and masses for eclipsing HMXBs.

Source	Pulse period (s)	Orbital period (d)	$f(M)$ ($M_\odot$)	e	i	M_{ns} ($M_\odot$)	M_{sec} ($M_\odot$)
SMC X-1	0.72	3.89	10.85	<0.00004	65	1.1	18
Her X-1	1.24	1.70	0.85	<0.0001	> 79	1.5	2.3
Cen X-3	4.82	2.09	15.34	<0.0016	70	1.21	20.5
LMC X-4	13.5	1.41	9.86	0.006	65	1.5	15.8
Vela X-1	283	8.96	19.74	0.09	>74	1.9	23.5
4U1538-52	530	3.73	11.8	<0.06	68	1.1	16.4

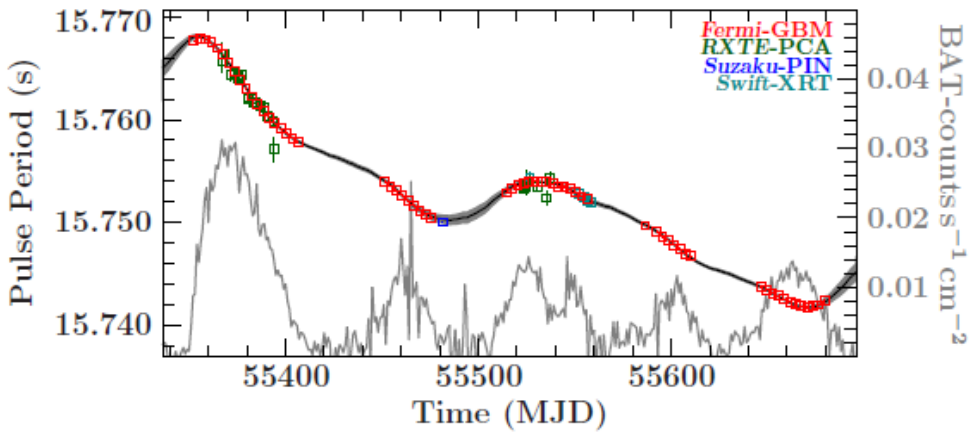

Figure 3 Pulse period history of XTE J1946+274, showing significant spin-up and variation as function of orbital phase. The gray line shows the *Swift*/BAT monitoring lichtcurve and

Nagy tömegű röntgenkettősök

Table 3. Properties of LMXBs.

Source	Orbital period (h)	X-ray type	V	M_V	Notes
X1820-303	0.19	Burster	>19		globular cluster (NGC 6624), degenerate companion
4U 1850–087	0.34	Burster	21	5.6	globular cluster (NGC 6712), degenerate companion
X1626-673	0.7	Burster, pulsar	18.5		7.7s pulsar, degenerate companion
X1832-330	0.73	Burster	19.4		globular cluster (NGC 6652), degenerate companion
X1916-053	0.83	Burster, dipper	21	5.3	x-ray and optical periods different, degenerate companion
J1808.4-3658	2.0	Burster, pulsar, transient	16.5–20		millisecond (2.5 ms) pulsar, $\sim 0.1 M_\odot$ companion
X1323-619	2.9	Burster, dipper			
X1636-536	3.8	Burster	17	1.3	
X0748-676	3.8	Burster, dipper, transient	17	1.4	no decline
X1254-690	3.9	Burster, dipper	19		
X1728-169	4.2		17		
X1755-338	4.4	Dipper	19		
X1735-444	4.6	Burster	17.5	2.2	
X2129+470	5.2	ADC	16.5		now 'off'; triple?
X1822-371	5.6	ADC	15.5		
X1658-298	7.2	Burster, dipper	18.3		
A1742-289	8.4	Burster, transient			eclipsing
X1957+115	9.3		18.7		
X2127+119	17.1	Burster, ADC	15.5	1.0	eclipsing, globular cluster (M15)
Aql X-1	19	Burster, transient	21.6	2.9	frequent outbursts, kHz QPO
Sco X-1	19.2	Prototype LMXB	12–14	0.0	Z source
X1624-490	21	Dipper			
2S0921-630	216	ADC	15.3		
Cyg X-2	235	Burster	14.7	−2.0	
J1744-28	283	Burster, pulsar, transient			

Table 2. Be x-ray binary parameters.

Source	Spectral type	V	Spin period (s)	Orbital period (d)	e	L_X(peak) (erg s^{-1})
A0538-66	B2IIIe	15	0.069	16.65	~0.7	10^{39}
4U0115+63	OBe	15.5	3.6	24.3	0.34	8×10^{36}
V0332+53	Be	15.3	4.4	34.25	0.31	10^{38}
A0535+26	O9.7IIIe	9	104	111	~0.3	2×10^{37}
GX304-1	B2Ve	14	272	133	?	3×10^{36}
4U1154-61	B1Vpe	9	292	188	?	10^{36}
X Per	O9.5ep	6	835	~580	?	10^{34}

Kis tömegű röntgenkettősök

A Sco X-1, a Naprendszeren kívül felfedezett legelső röntgenforrás is ilyen LMXB. 1967-ben azonosították egy 13 magnitúdós kék csillaggal, de a kettősségét csak az 1970-es évek közepén sikerült megállapítani.

Az optikai luminozitás a röntgensugárzó akkréciós korongtól ered. A tömegátadás (közvetlenül a korongra) a Roche-lebeny túlcsordulása miatt lép fel. A korong vastag, ezért a kompakt objektum sose látszik ki.

Gömbhalmazokban is előfordulnak, nagyobb arányban, mint a galaktikus mezőben. HST-vel kiderült (nagyon zsúfolt területet vizsgálva), hogy némelyik ultrakompakt, 1 óránál rövidebb keringési periódussal. Az NGC 6624-ben az X1820-303 keringési periódusa csupán 11 perc! A nagy térbeli csillagsűrűség hatására jöhetett létre ott ilyen sok LMXB.

Röntgenszünetelők (dippers).

Bizonyos keringési fázisnál kihagy a röntgensugárzás. A tömegbehullási pontnál az akkréciós korong kiterjedése nagy a korong síkjára merőlegesen. A „vertikális” struktúra ciklusról ciklusra változik. Az inklinációtól függően lehet teljes fedés is az optikai sávban, de olyankor is megmarad a fedésen kívüli röntgenluminozitás néhány százaléka. A cirkumsztelláris anyagról szórt röntgenfény (röntgenkorona), akkrécióskorong-korona.

A röntgenszünet és a korongkorona az akkréciós korong azimutális szerkezetére utal.

Magnetárok

Erős mágneses mezejű neutroncsillagok erősen változó röntgensugárzással, néha optikai és rádiópulzusokkal. (balra lent: a pulzus „fénygörbéje”)

Forgási periódusuk (2-12 s) és annak növekedése (10^{-13}-10^{-10} s/s) alapján a külső mágneses tér 10^{9}-10^{11} T lehet. Belül még erősebb és nem is dipól jellegű a mágneses mező.

A különféle típusú neutroncsillagok spektrálisenergia-eloszlása jobbra lent látható.

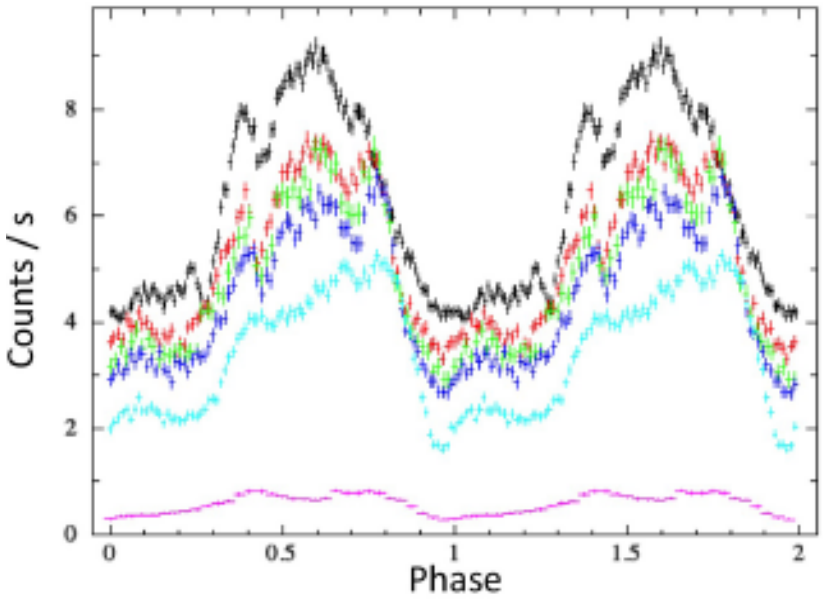

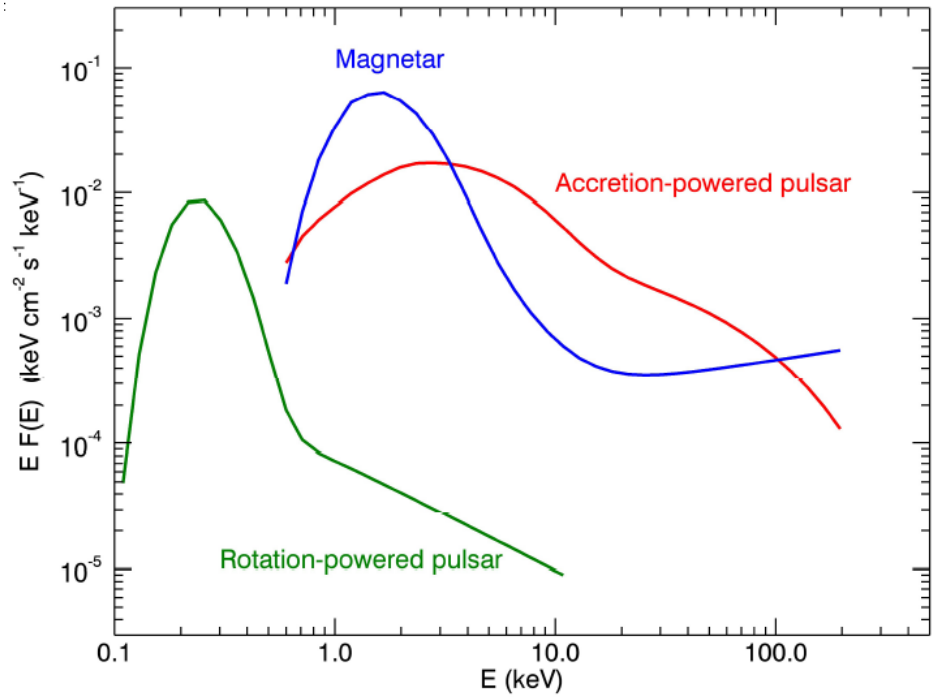

Magnetárok

A pulzusprofil változása kitörés idején

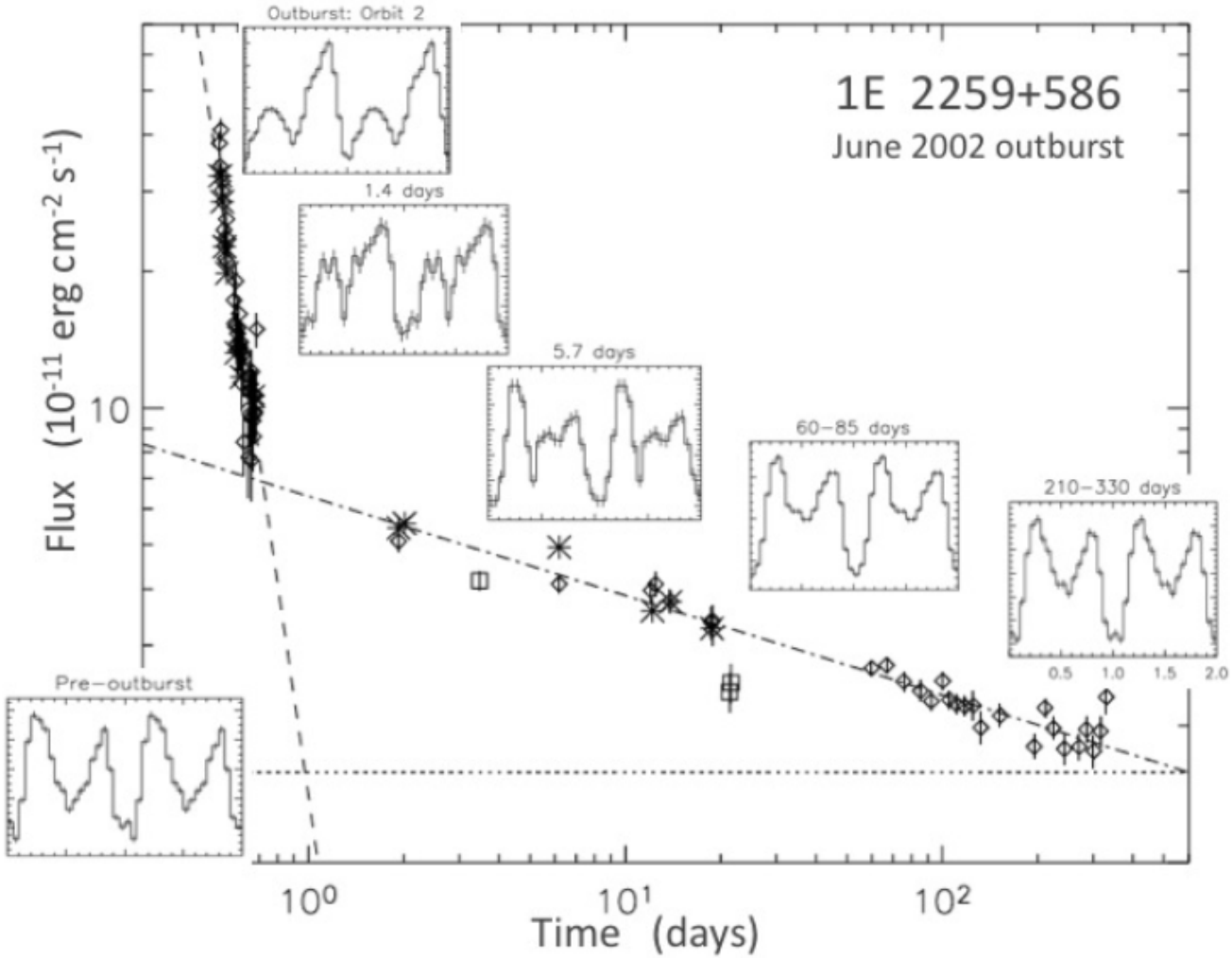

Japán röntgenszondák

Az 1980-as években Japánnak állandóan működött röntgenszondája (1-2 évet kivéve), lehetővé téve a folyamatos vizsgálatot. Egyre nagyobb holdakat készítettek (96 kg → 420 kg). A fedélzeten tárolt adatokat Japán fölé érve továbbították a Földre. A Tenma és a Ginga szondán gammakitörés-érzékelő is volt.

Hakucso (1979-1985, ‘hattyú’): forgó hold proporcionális számlálókkal és modulációs kollimátorokkal. A forgástengely mentén 6 és 18 fok átmérőjű mezőket vizsgált, különösen burstereket és a Tejútrendszer centruma környéki mezőket. Több LMXB kváziperiodikus oszcillációját fedezte fel (az EXOSAT csak 1 esetet észlelt).

Tenma (1983-1985, ‘szörny, démon’): szintén forgott, de irányzott észlelést is végzett. Viszonylag nagy (0,06 m^2) proporcionális számlálóval észlelt. Jó felbontású színképeket készített 1-60 keV között. Tranziens források keresésére nagy látószögű monitor is volt rajta. A vas vonalának emisszióját mérte különféle típusú forrásokra. Először talált ilyen vonalat LMXB-kre. Először lehetett megkülönböztetni a „hideg” és a „forró” vasra jellemző vonalakat. A hideg (6,4 keV) vonal oka: röntgensugárzás éri a hideg anyagot; a forró (6,6-6,7 keV) vonalat a forró plazma okozza. Az LMXB-k színképe két komponensre választható: a tömegbefogási korongból és a neutroncsillagból származóra.

Japán röntgenszondák

Ginga (=galaxis) (1987-1991): 3 tengely mentén stabilizált szonda volt, igen nagy (0,40 m^2, angol gyártmányú) proporcionális számlálóval, emiatt érzékenyebb a korábbiaknál. Nagy látómezejű monitor és amerikai gammakitörés-detektor is volt rajta.

Főbb eredményei:

- Az SN1987A detektálása röntgenben 1987 júliusában;
- Rengeteg halvány és 2 fényes tranziens forrás felfedezése;
- Seyfert-galaxisok röntgenszínképének felvétele;
- A Virgo-halmaz forró plazmája 5°-nál nagyobb átmérőjű területről sugároz;
- Fe-emisszió felfedezése kvazárokban;
- A 3C279 kvazár hirtelen luminozitásnövekedése nyalábolásra utal (a nyaláb látóirányba kerülve sugároz)

A japán röntgenprogramot több szondával folytatták.

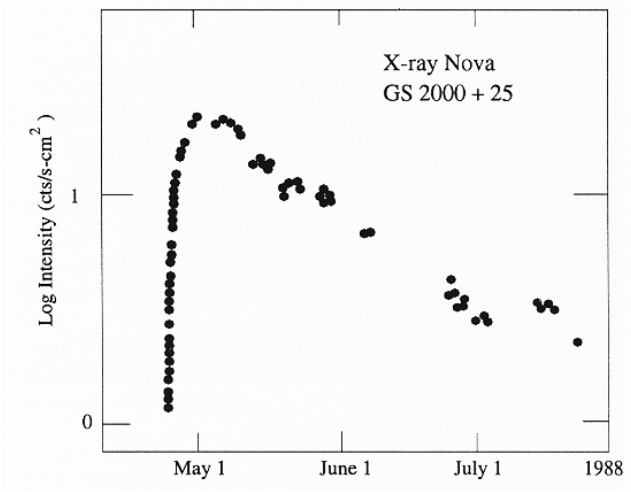

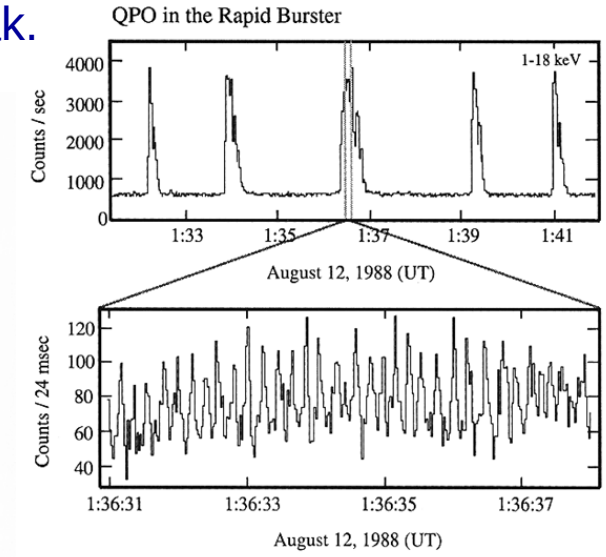

Szovjet röntgencsillagászat

A **Venyera-11** - **-14** Vénusz-szondákon az 1970-es évektől voltak röntgenben érzékeny detektorok. Ezekkel a fő eredmény, hogy a gammakitöréseket hosszan tartó röntgenemisszió követi, azaz a gammakitörések helyét érdemes röntgentartományban is észlelni.

Asztron: indítás: 1983. márc. 23.; röntgen- és UV-szonda, 2000 és 200000 km közötti magasságú pályán, 4 napos keringési idővel. 1989-ig működött. Röntgendetektora 2–25 keV között érzékeny proporcionális számláló.

A Mir űrállomáson levő **Kvant** modulon (1987-től működött) voltak röntgendetektorok európaiegyüttműködésben (D, N, UK, ESA). Kódolt maszkkal röntgen- és gammamérések is.
Rövid ideig tartó észleléseket végeztek, mert más tudományos programok is voltak a Kvant-on. Észlelték az SN1987A röntgensugárzását (a Ginga is), és detektálták a Her X-1 pulzár felpörgését 1987-1988-ban.

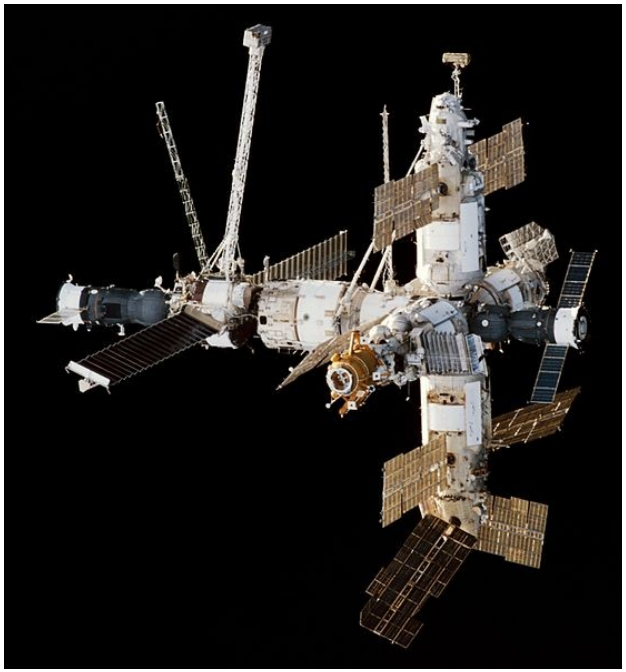

Szovjet röntgencsillagászat

Az első kifejezetten röntgenszondájuk a **Granat** (1987-1988): erősen elliptikus pályán keringett a folyamatos észlelés érdekében, 7 röntgen- és gammadetektor volt rajta.

Különösen a Tejútrendszer centrumát észlelte, részletes röntgentérképet készített róla. Napos-hónapos időskálájú változásokat detektált.

Azóta sokkal részletesebb kutatásokat végeztek az izgalmas vidékről.

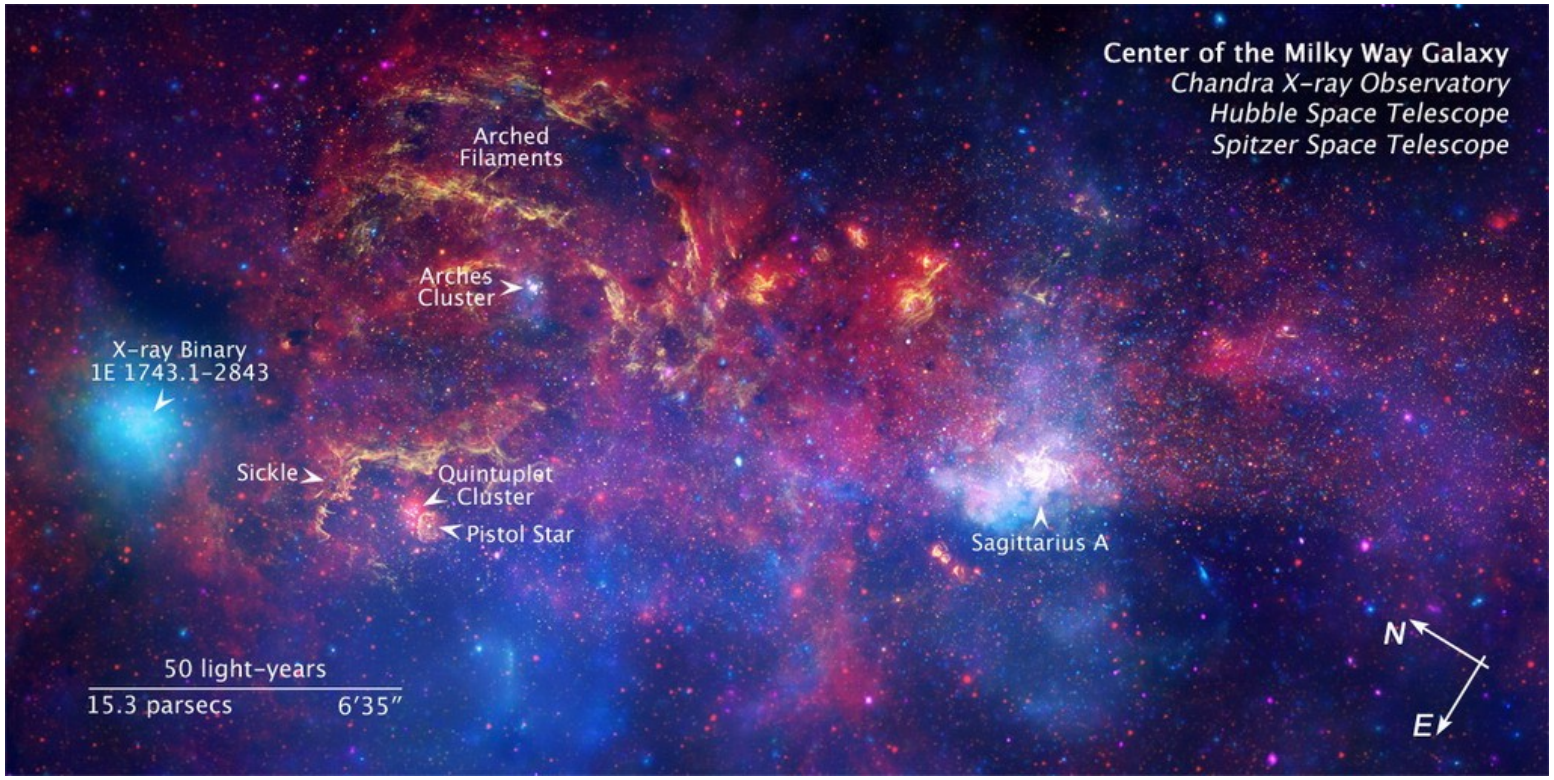

ROSAT

Újabb áttörés a röntgencsillagászatban:

ROSAT = Röntgensatellit (D, UK, USA):
1990. jún. - 1999. febr.

Indítás: Cape Canaveralról Delta rakétával.

- Röntgentávcső: 4 Wolter-I egymásba skatulyázva, 0,11 m^2 apertúra, kb. 4" felbontás, a fókuszsíkban pozícióérzékeny proporcionális számlálóval és az Einstein nagy felbontású képalkotójának mása (USA), de érzékenyebb fotokatóddal (CsI).
- EUV-távcső (WFC, angol gyártmány).

Először fél évig teljes égfelmérést végeztek EUV-ben és lágyröntgenben: 600 EUV-forrás + 150000 röntgenforrás, amelyek fele aktív galaxismag.

Újabb katalógusa a 2RXS.

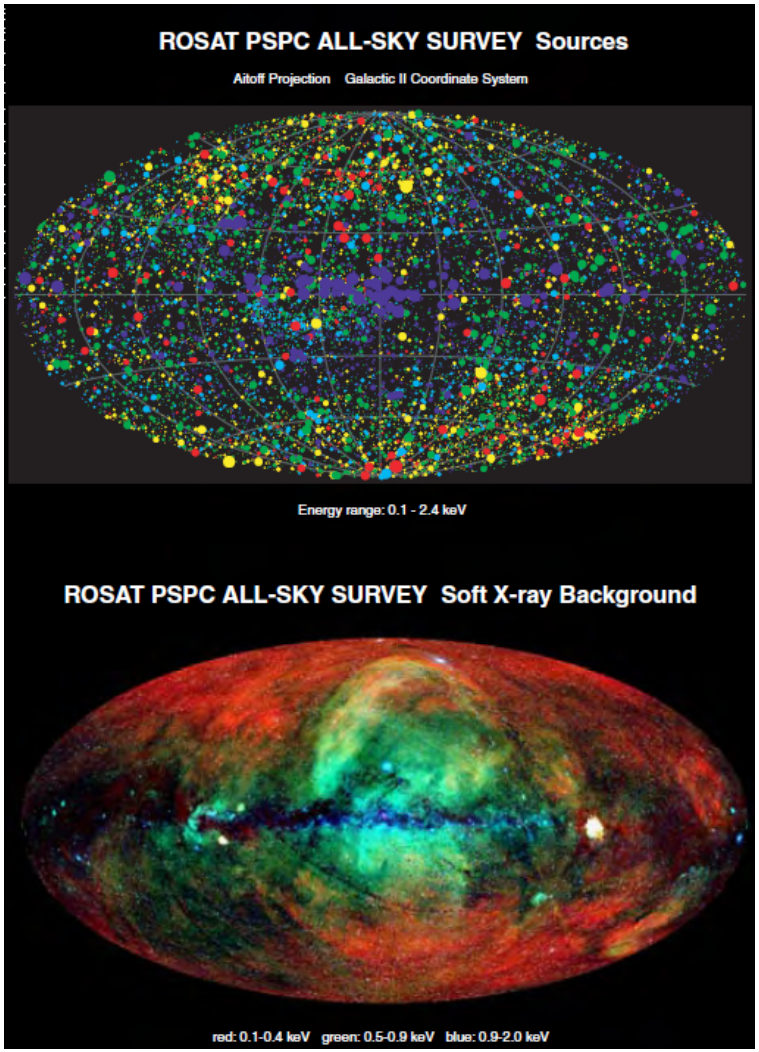

A ROSAT fontosabb eredményei

Jupiter: a SL-9 üstökös becsapódásakor észlelte az auróra indukált erősödését.
Üstökösök röntgensugárzása: a legnagyobb meglepetés. Hyakutake (1996): a vártnál 400-szor erősebb röntgenben, és órás időskálán 5-szörös faktorral változás. Az üstökös Nap felőli oldaláról ered, szimmetrikus a Nap–üstökös irányra. Oka: az üstökös és a napszél kölcsönhatása. Az égfelmérés adatait ellenőrizve további 3 üstökösnél (Tabur, Encke, Hale-Bopp) találtak röntgensugárzást. A Naptól 2 CSE-en belül mindig röntgensugárzóvá válik az üstökös.
Csillagok: csillaghalmaz vizsgálata (azonos korú csillagok) alapján a koronaaktivitás függése a tömegtől és a rotációtól. Beágyazott *protocsillagoknál* is észleltek röntgensugárzást (magnetocentrifugális szél eredetű bipoláris kifújás).

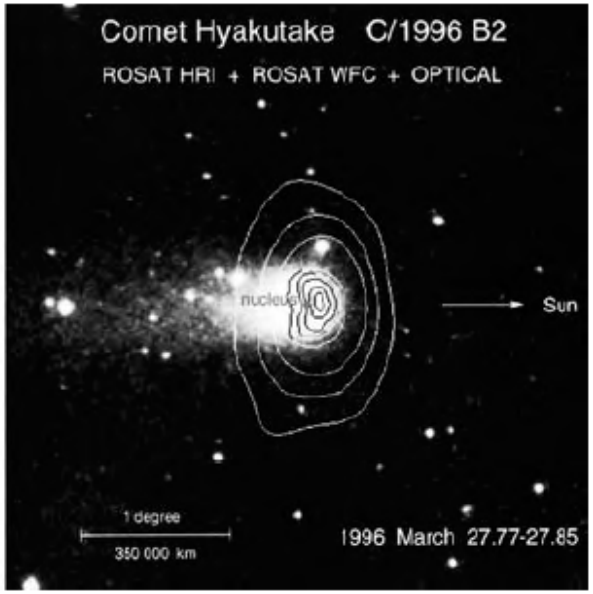

A ROSAT fontosabb eredményei

*Barna törpé*nél is talált röntgenemissziót: röntgenkoronája van.

Gömbhalmazok: közel 50 halmaz vizsgálata alapján megháromszorozta az ilyen halmazokban ismert röntgenforrások számát (30 forrás 18 halmazban). Sikeres optikai azonosítás (pl. akkréciós korong emissziója).

Kompakt objektumok: megduplázta az AM Her típusú rendszerek ismert számát. A ROSAT előtt kevés izolált neutroncsillag röntgensugárzása volt ismert (10^8 T mágneses mező). Az ilyen objektumok száma 20-ra nőtt, a felénél röntgenpulzáció is észlelhető. A neutroncsillag forgási energiáját elektromágnesessé konvertálja.

*Röntgenkettős*ök: egy nagy tömegű röntgenkettősnél a keringési periódus szekuláris változását is kimutatták.

*Szupernóva-maradványok*ban (200-at talált a ROSAT) fiatal neutroncsillagok kimutatása. A neutroncsillag sajátmozgása mérhető a köd kinematikai centrumához képest (kb. 1000 km/s) az optikai foszlányok alapján.
Aszimmetrikus a robbanás.

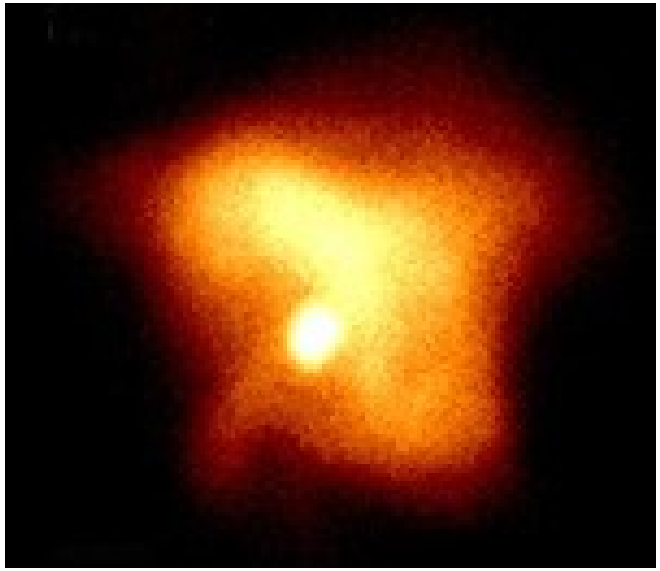

A ROSAT fontosabb eredményei

Szupernóva-maradványok: 3 fő vizsgálati irány: a maradvány kialakulása a robbanás után; a maradvány szerkezete és fejlődése; nagy léptékű diffúz röntgenemisszió sok SNR által hajtva. Mindez segíti az intersztelláris anyag kémiai és dinamikai fejlődésének megértését.

A robbanás miatt táguló burok kölcsönhatása a korábban kidobott cirkumsztelláris anyaggal.

A Fátyol-köd (legközelebbi SNR) nagy térbeli felbontású vizsgálata (millió másodperces integrálás).

Az SMC-ben van nem röntgensugárzó SNR (SNR 0101-7226), és két SNR összeütközése is (DEM L316).

Galaxisok: a közeli galaxisokban a diszkrét források feltérképezése, a diffúz sugárzás feloldása.

Az M31-ben 86 forrást találtak 10^{36} erg/s felett. Az Einstein által talált forrásokat újra mérve kb. a források fele változik.

Kölcsönható galaxisok: pl. a Csápok galaxispárból komplex röntgenemisszió a csillagkeletkezési területekről és a HII-zónákból.

Aktív galaxismagok: a ROSAT 150000 pontforrásának fele (kvazár, blazár, Seyfert, rádiógalaxis); időbeli változások korreláltatása más hullámhosszú viselkedéssel.

A Lockmann-lyuk mélyvizsgálata: félmillió másodpercig 15 négyzetfokról (UMa).

Galaxishalmazok: több ezret észlelt, közülük 1500-nak ismert a távolsága.

Finomszerkezet különféle méretskálákon (kölcsönhatás, összeolvadás, hierarchia). Galaxisfejlődés: hűtőáram (cooling flow) *z*-függése.

Más röntgenszondák a ROSAT idején

ASCA: Advanced Satellite for Cosmology and Astrophysics (az indításig ASTRO-D). Japán hold (+USA), az ‘aszka’ jelentése repülő madár; az i. sz. 7. sz.-ban Japánban volt aszka kor (a buddhizmus virágzása). 1993. febr.- 2000. júl. között a 0,5-10 keV tartományban mért (2001. márc.: lezuhant). A ROSAT kisebb energiára volt érzékeny.

CCD-detektorok + leképező gázszcintillációs proporcionális számláló.

Energiafelbontása jobb, szögfelbontása (3’) rosszabb, mint a ROSAT-é.

Spektroszkópiát végzett, jól kiegészítve a ROSAT méréseit. Főbb eredményei:

Aktív galaxisokban a Fe K vonalának (a H Lyα-vonalának felel meg) szélessége erős gravitációra utal (közel a fekete lyuk esemény-horizontjához);

Az intergalaktikus gáz kémiai összetétele alapján a korábbi csillaggenerációkban gyakoribbak voltak a nagy tömegű csillagok;

Közepes tömegű fekete lyukak felfedezése;

Kataklizmikus változók: nemmágneses CV, polár (AM CVn), átmeneti polár (DQ Her) vizsgálata

ALEXIS: főleg az EUV tartományt vizsgáló szonda volt (1993-2005).

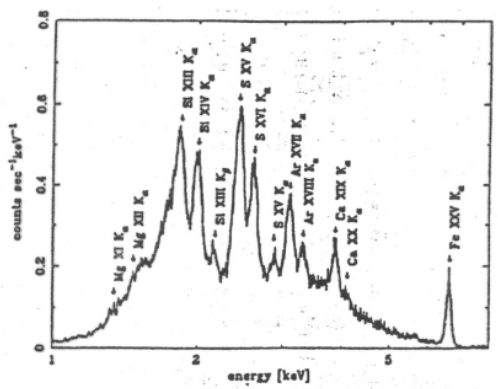

X-ray spectrum of the SNR W49B measured with .

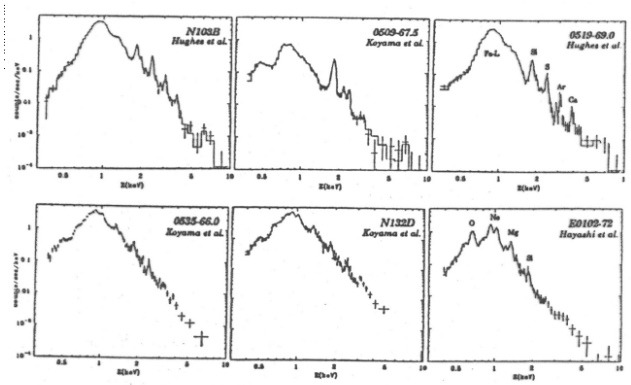

Fig. 4. X-ray spectra of young SNRs in the LMC and SMC.

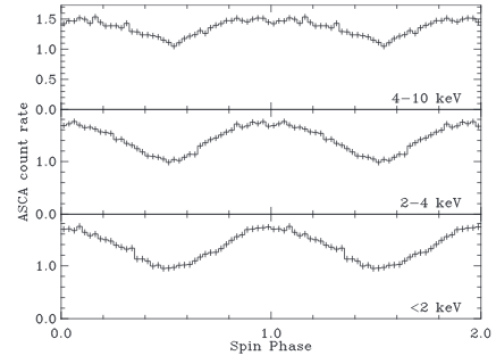

Figure 7. Example of energy-dependent X-ray spin modulation of IPs, V1223 Sgr observed with *ASCA*. Each panel shows the sum of count rates in the four telescopes on-board *ASCA* in the indicated energy range, folded on the spin period.

Más röntgenszondák a ROSAT idején

RXTE: Rossi X-ray Timing Explorer (Bruno Rossiról elnevezve) = Explorer-69. A NASA szondája. Indítás: 1995. dec., LEO pályára. Kétéves működést terveztek, de egészen 2012-ig működött. Célja: ismert röntgenforrások (pl. röntgenpulzárok, -kitörések) időbeli változásának vizsgálata 2-250 keV között + újabb röntgenkitörések felfedezése.

Műszerei:

PCA: proportional counter array, Xe-gázzal töltve, 6500 cm^2 felületű, 2-60 keV között érzékeny, a HEXTE irányába nézett; 1 milliomod másodperc időbeli felbontás is elérhető;

HEXTE: High Energy X-ray Timing Experiment, 15-250 keV között;

ASM: All Sky Monitor, 2-12 keV között mért, másfél óra alatt az egész eget végigmérte (felfedezés és hosszú időskálájú nyomon követés).

Fő eredménye: a diffúz röntgenháttér csillagkoronáktól és korábban nem ismert rengeteg fehér törpétől ered.

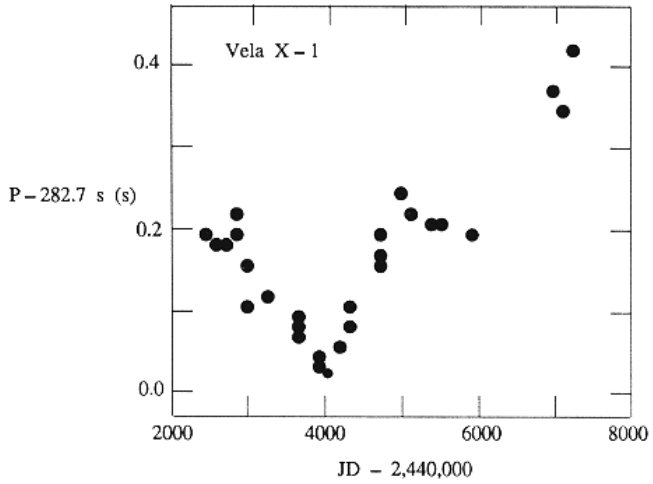

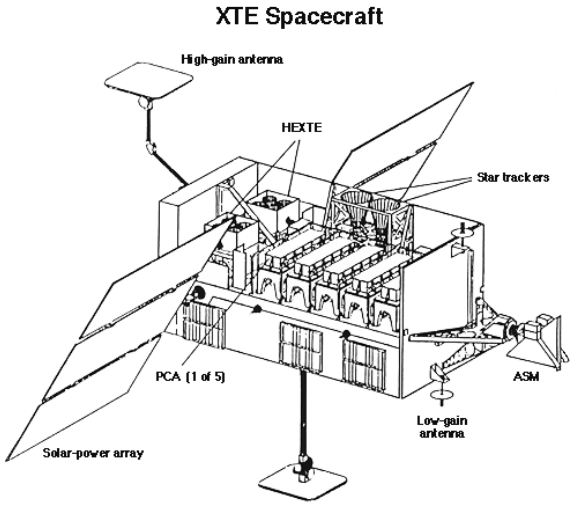

Más röntgenszondák a ROSAT idején

BeppoSAX (Beppo: Giuseppe Occhialini beceneve; SAX = Satellita per Astronomia a raggi X): olasz-holland hold;

1996. ápr. - 2002 között működött (deaktiválták, 2003-ban visszazuhant).

5 tudományos műszer, közte két spektrométer és Wolter-távcső (WFC).

0,1-300 keV között mért, keményröntgenben úttörő szerepe volt.

Fő eredménye: a gammakitörések röntgenutófényének felfedezése (1997).

Mérte továbbá a Tejútrendszer centrumának vidékét, és felmérést végzett aktív galaxisokról.

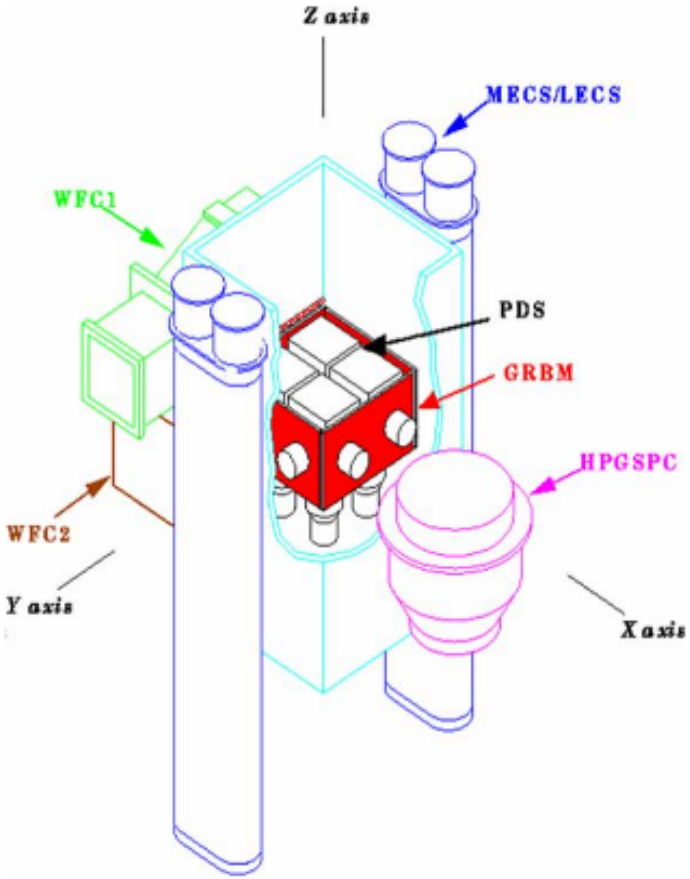

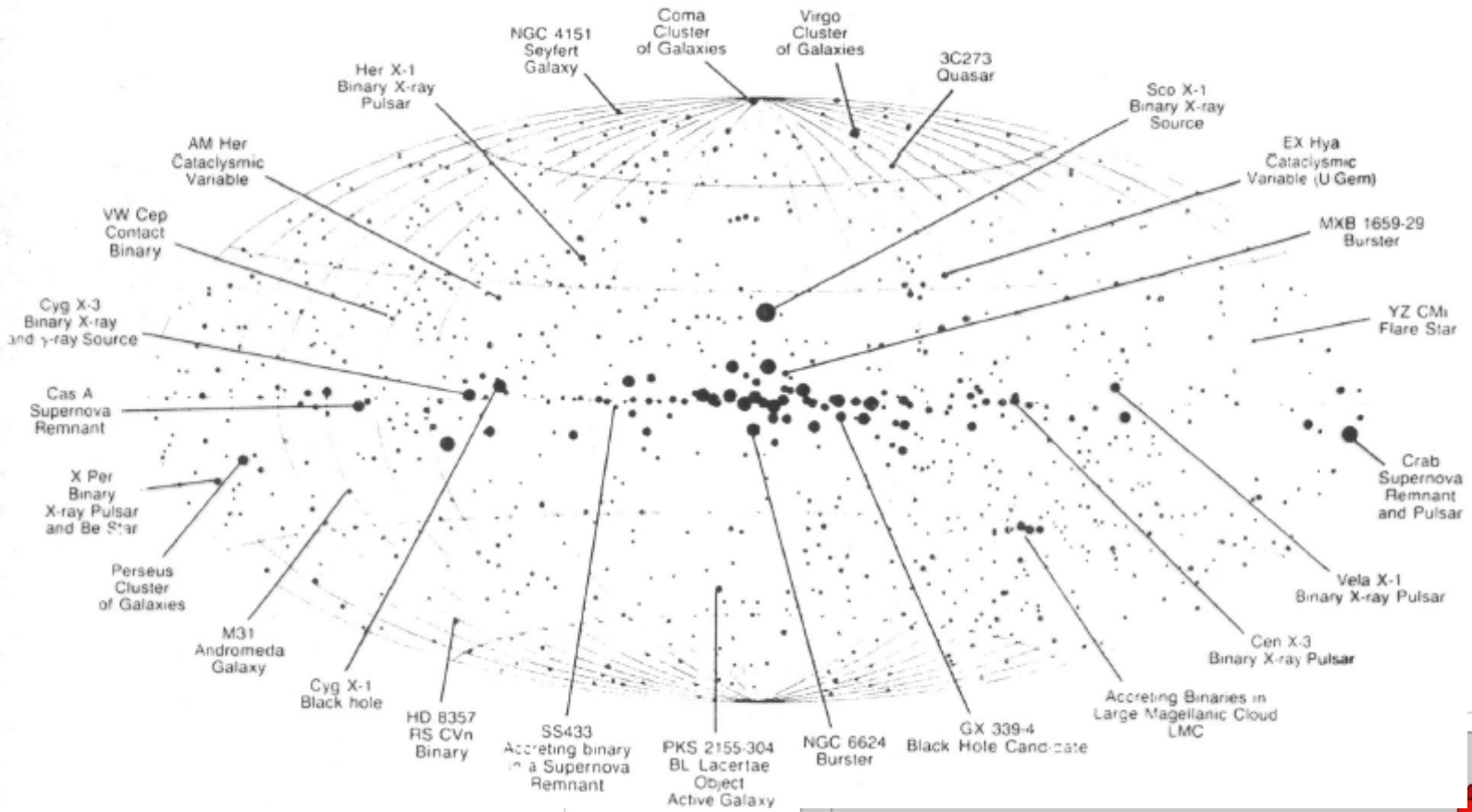

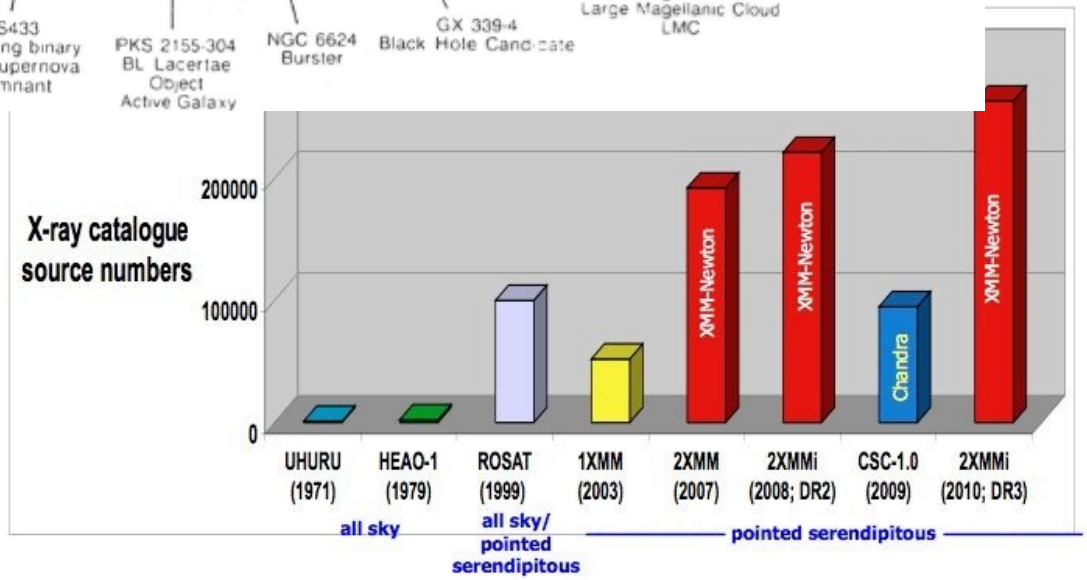

Még újabb adat:
3XMM-DR5 (2015):
396910 röntgenforrás

A Chandra-röntgenobszervatórium

A NASA 3. nagy obszervatóriuma. Eredeti neve: AXAF (Advanced X-ray Astrophysics Facility). Indítás: 1999. július. Az űrrepülőgéppel felvitt legnagyobb űrszonda. Legalább 5 éves missziót terveztek, és jelenleg is működik. Chandrasekhar nevéről, a szanszkrit chandra szó jelentése: hold.

4 egymásba skatulyázott Wolter-távcső, 1,2 m maximális átmérővel. Szögfelbontás: 0,5” (8-szor jobb és 20-50-szer érzékenyebb az addigi legjobb röntgentávcsőnél). A ROSAT-énál ezerszer jobb a szögfelbontása.

Pályájának apogeuma 140000 km.

Főleg képalkotásra, de spektrumot is tud készíteni. Műszerei:

HRC (High Resolution Camera): 69 millió PbO mikrocsatornával;

ACIS (AXAF CCD Imaging Spectrometer): 50 energiacsatorna, de 2 diffrakciós ráccsal a felbontás növelhető: HETGS (0,4-10 keV, R=60-1000), LETGS (0,9-3 keV, R=40-2000).

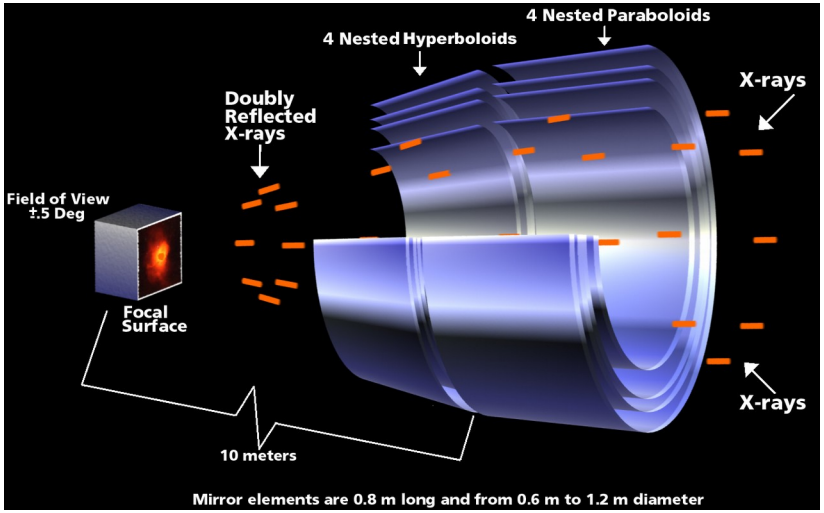

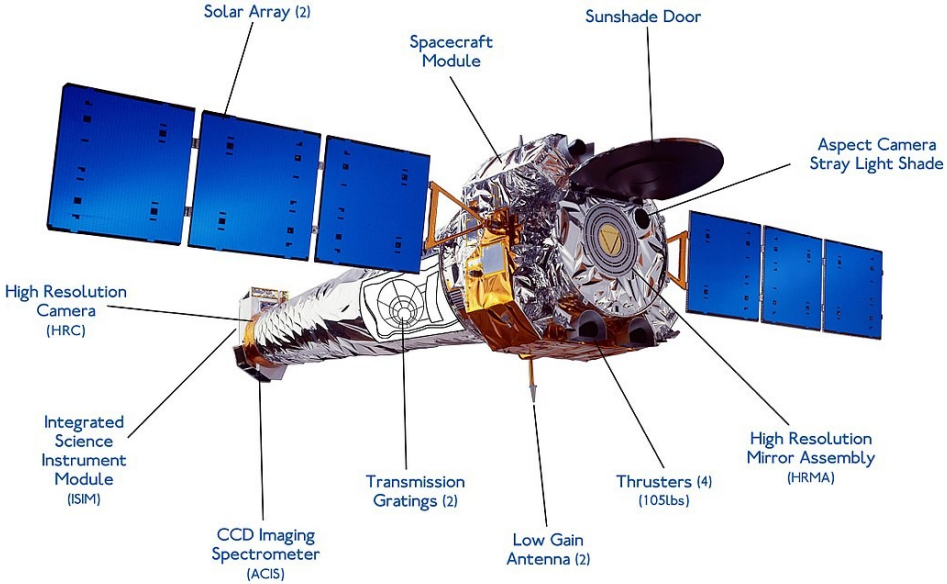

Az XMM-Newton

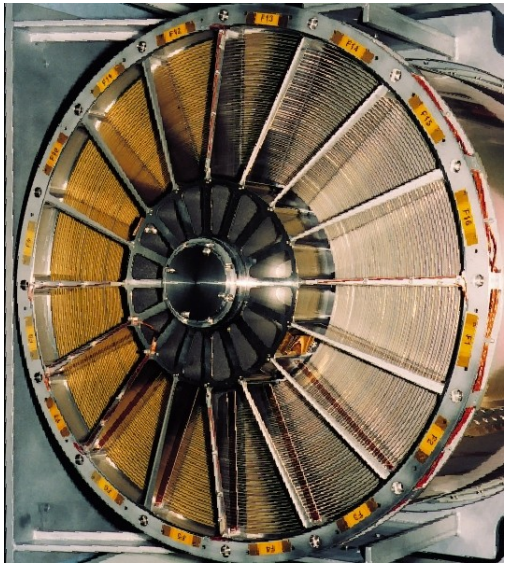

XMM-Newton (X-ray Multi-Mirror Mission) az ESA „válasza” a Chandrára. Indítás: 1999. december. A missziót jelenleg 2020 végéig támogatja az ESA, de szándék van további hosszabbításra.

4-10-szer érzékenyebb, mint a Chandra, de a szögfelbontása csak 10’’.

CCD-detektor és spektrométer is van rajta. Főleg röntgenspektroszkópiára használják. A 0,1-10 keV tartományban érzékeny 10^{-15} erg/s/cm^2 fluxusig.

Perigeum: 7000 km, apogeum 114000 km.

Műszerei:

EPIC (European Photon Imaging Cameras): 3 súroló beesésű távcső, mindegyik 58 egymásba skatulyázott Wolter-I-es távcsővel. 2 keV-nél 4000 cm^2 az effektív felülete, 8 keV-nél pedig 1600 cm^2. Minden távcső fókuszában CCD-kamerával leképezi a 30 ívperc látómezőt.

RGS: 2 reflexiós rácsú spektrométer 0,2-2 keV között, R=250.

OM: optikai monitor, 160-600 nm (azaz UV-ben is).

2001 elején újabb földi állomás (Santiago) beiktatásával 60%-os hatásfokú lett az észlelés (a kezdeti 35% helyett). Ez olyan, mint a Chandráé.

Chandra és XMM-Newton - eredmények

Kezdettől fogva az együttműködés jellemző a rivalizálás helyett.
A Chandra a képalkotásban erősebb, az XMM-Newton a színképkészítésben.

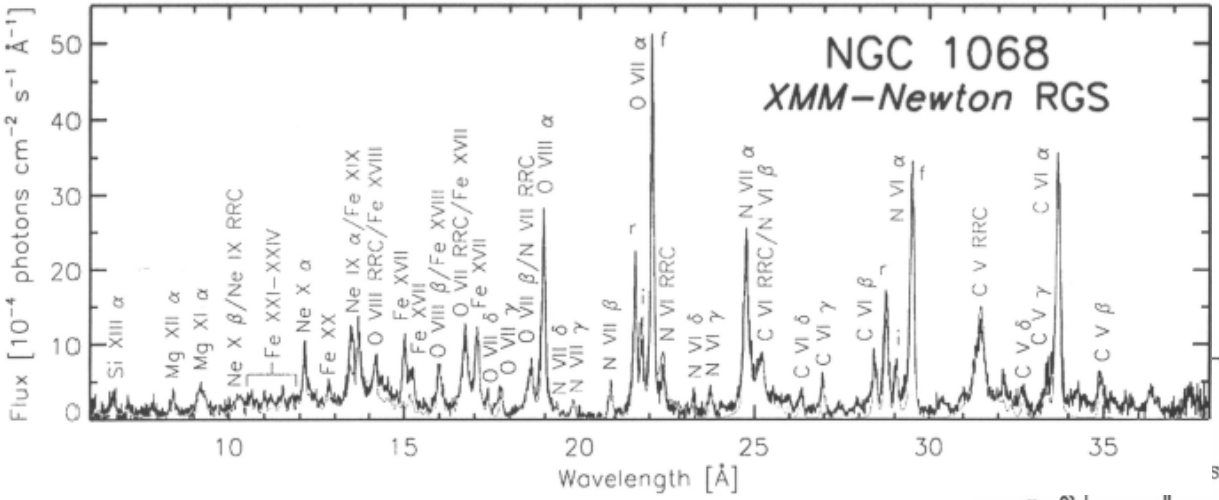

NGC 1068: Seyfert-2 galaxis

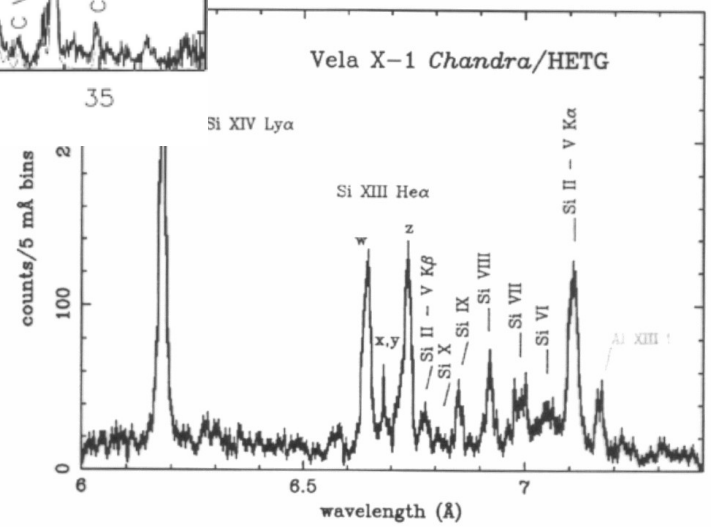

Figure 12 Portion of the *Chandra* HETGS eclipse spectrum of Vela X-1. The spec-

Röntgenszondák összehasonlítása

Comparison of Various X-ray Observatories

Observatory	XMM			Chandra					Suzaku		Constellation X	
Detector	EPIC MOS	EPIC PN	RGS	ACIS back	ACIS front	HRC	HETG	LETG	XRS	XIS	Calori-	Grating
Energy Range (keV)	0.2-12	0.2-12	0.4-2.5	0.1-10	0.4-10	0.1-10	0.6-10	0.1-6	0.3-12	0.2-12		
Effective Area (cm^2)												
@0.25 keV	133	460	-	30	-	150	-	25	-	-		
@0.4 keV	360	771	44	120	35	50	-	12	-	-		
@0.6 keV	591	1061	94	345	70	65	-	25				
@1.0 keV	922	1227	185	615	385	215	10	55	100	1600		
@1.5 keV	1180	1304	160	500	525	162	45	105				
@2.5 keV	696	779	-	320	320	65	20	50				
@6.0 keV	768	851	-	205	235	45	25	20	150	1000		
@8.0 keV	390	557	-	45	60	10	7	4				
@12.0 keV	19	56	-	-	-	-	-	-				
Energy Resolution (eV)												
@0.25 keV	35	35	-	130	37	-	-	0.4	-	-		
@0.4 keV	45	45	0.5	120	42	-	-	0.8	6.5	30		
@1.0 keV	55	55	2.9	100	56	-	1.0	5.4	6.5	50	2	4.1
@2.5 keV	85	85	17	120	82	-	5.2	34	6.5	80	2	-
@6.0 keV	130	130	-	170	130	-	29	-	6.5	120	2	-
@8.0 keV	150	150	-	190	150	-	50	-	6.5	140	2	-
Angular Resolution (FWHM)	~6"	~6"	-	1"	1"	<0.5"	-	-	limited	<1.5'	6"	-
Field of View	30'	30'	-	17'x17'	17'x17'	31'x31'	-	-	3'x3'	19'x19'	2.5'	-

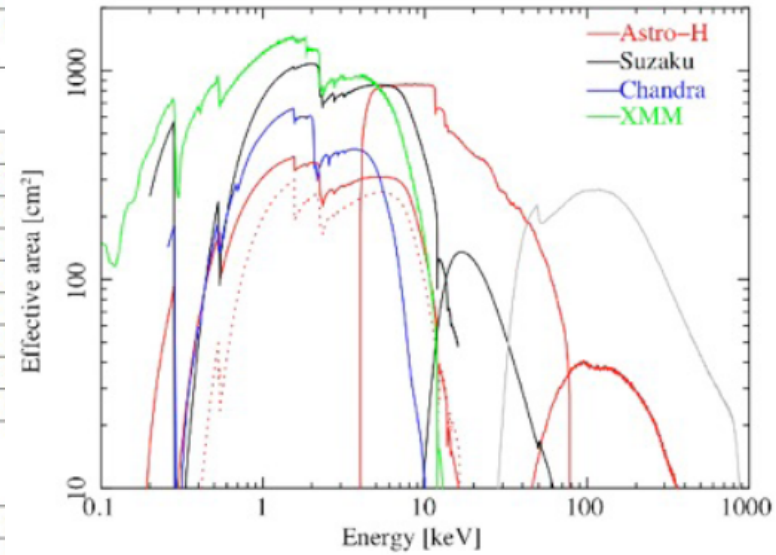

XMM-Newton - eredmények

A Hanny-objektum (Hanny's voorwerp, itt a HST felvételén)

Hanny van Arkel amatőr csillagász fedezte fel a Galaxy Zoo (az SDSS adatai alapján készített képek feldolgozására 2007-ben indított projekt) keretében.

Az IC 2497 centrális fekete lyuka gerjesztette a köd zöld [OIII] λ5007 sugárzását. 45000-70000 fényévre van a galaxistól.

Az XMM-Newton szerint a galaxis röntgenluminozitása most 2-4 nagyságrenddel alacsonyabb a köd gerjesztéséhez szükséges értéknél.

Ez az első bizonyíték a kvazártevékenység lezárulására. Az időskála tehát néhányszor 10000 év.

A Chandra-archívum

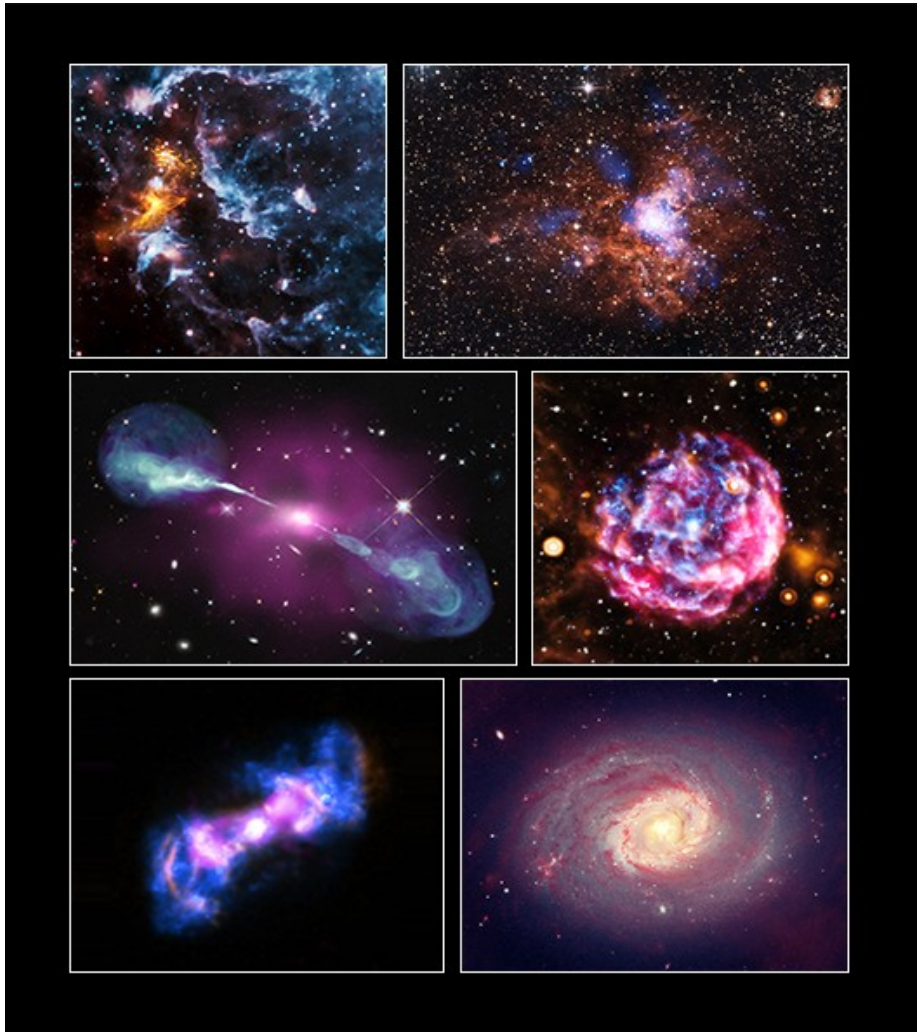

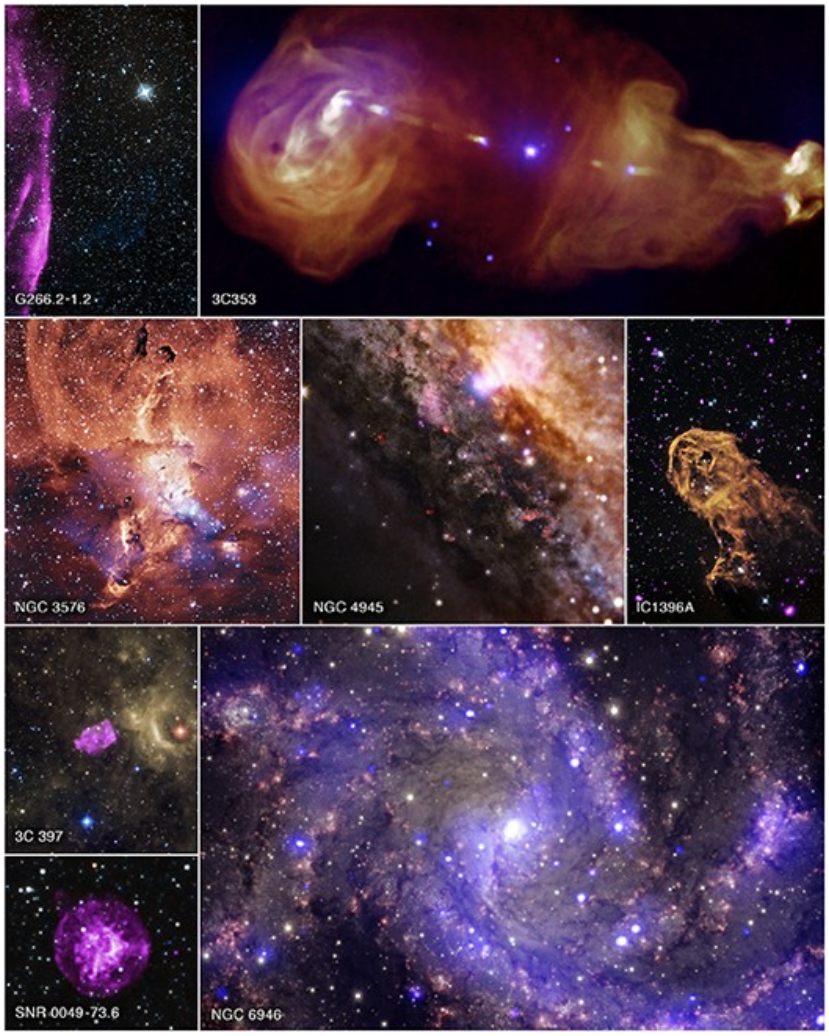

Chandra-felvételek a Napról

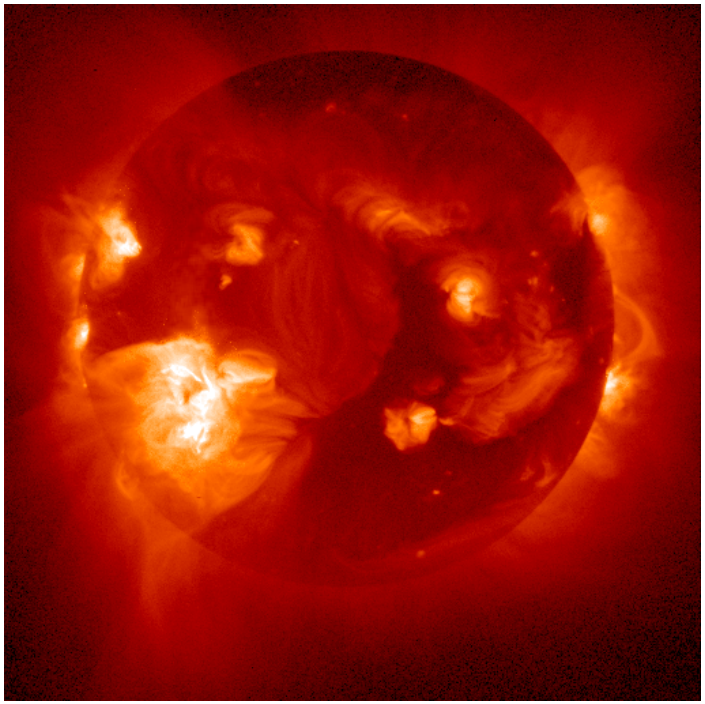

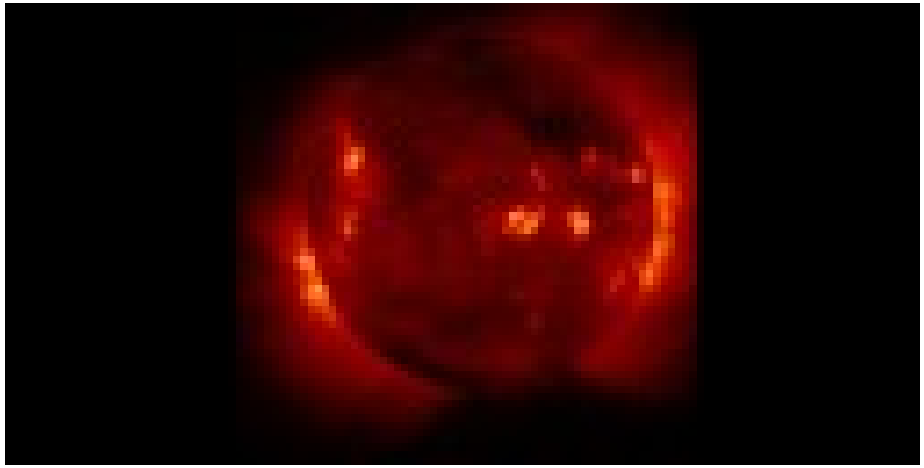

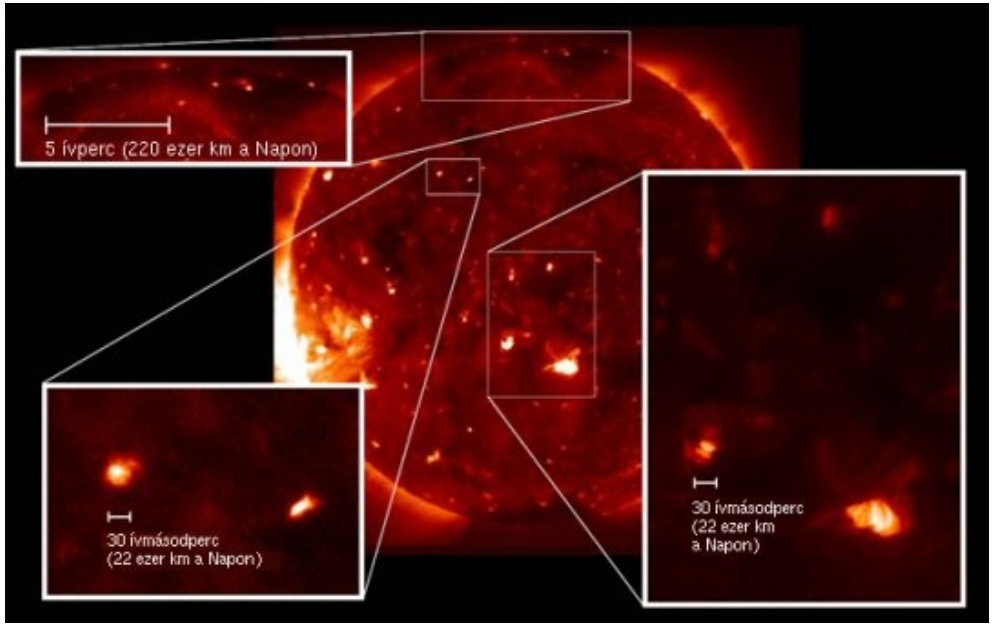

Chandra-eredmények

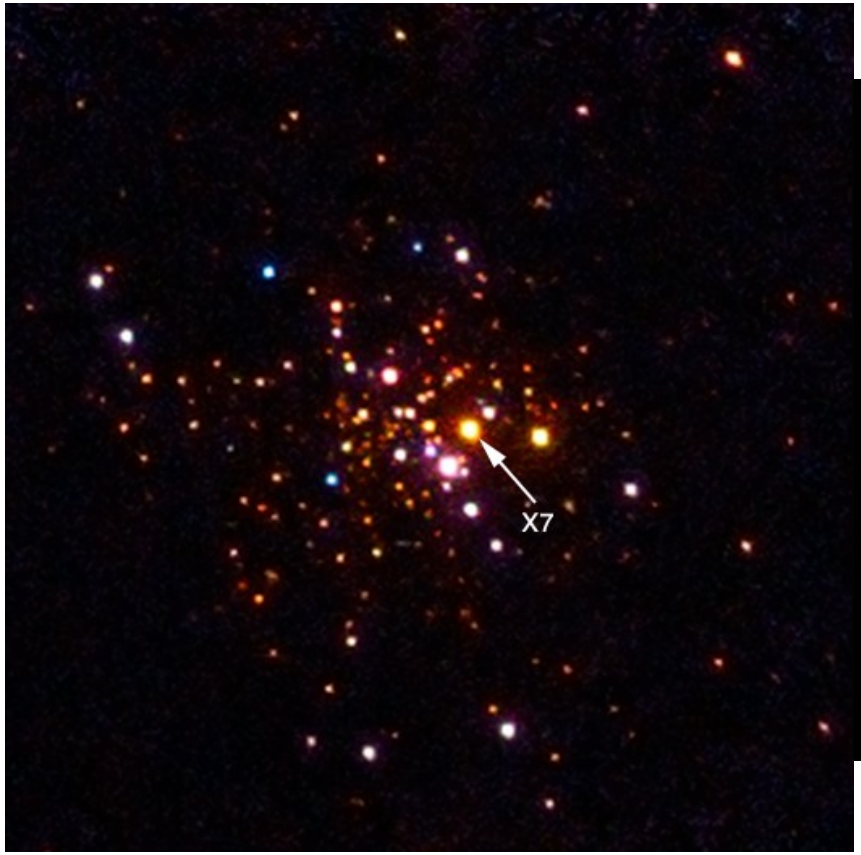

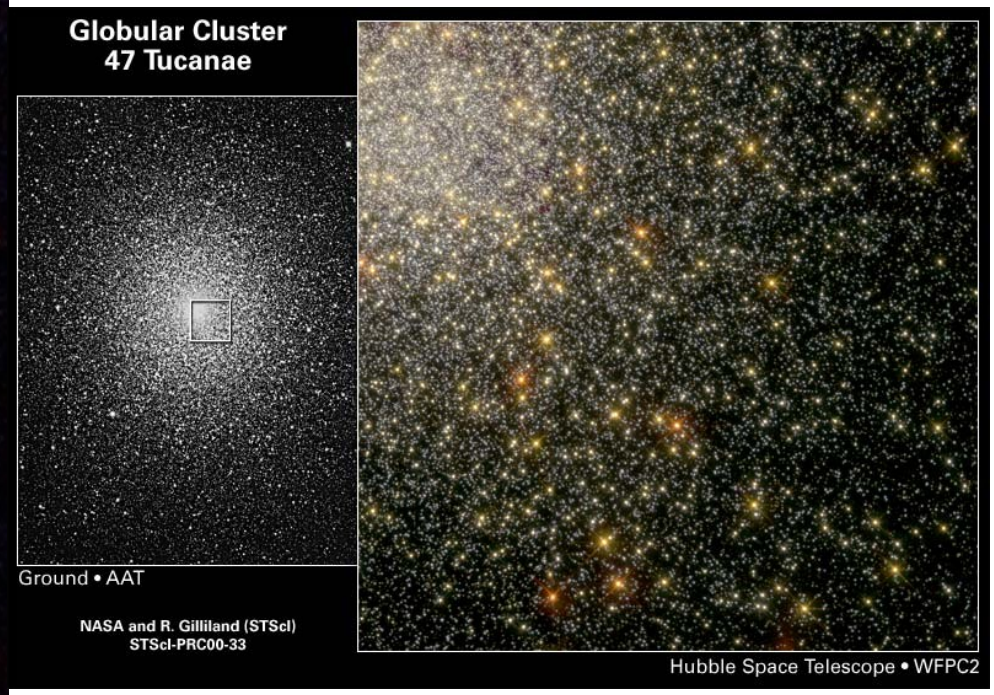

A Rák-köd a Chandra felvételén

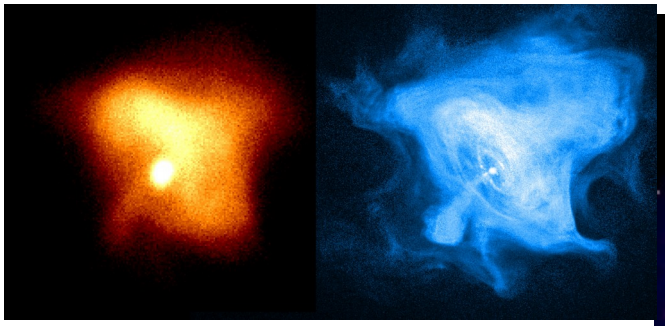

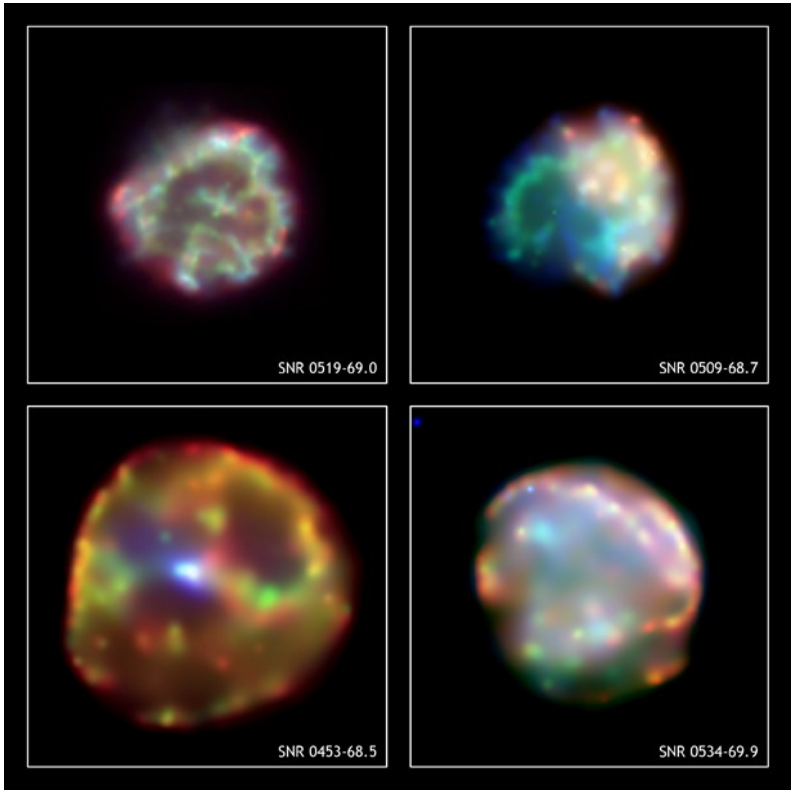

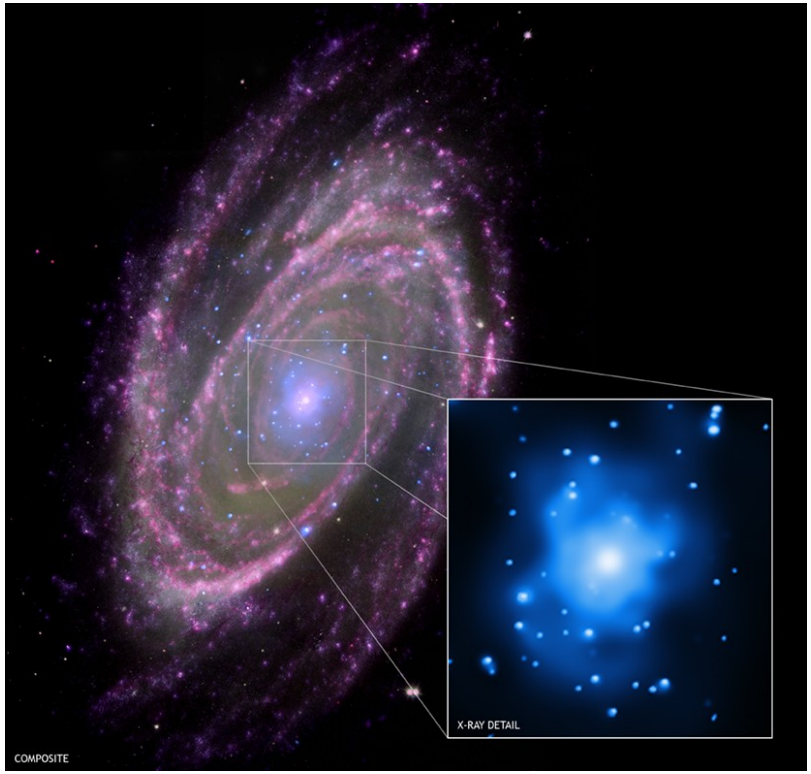

Szupernóváknál a színezés az energiára utal.

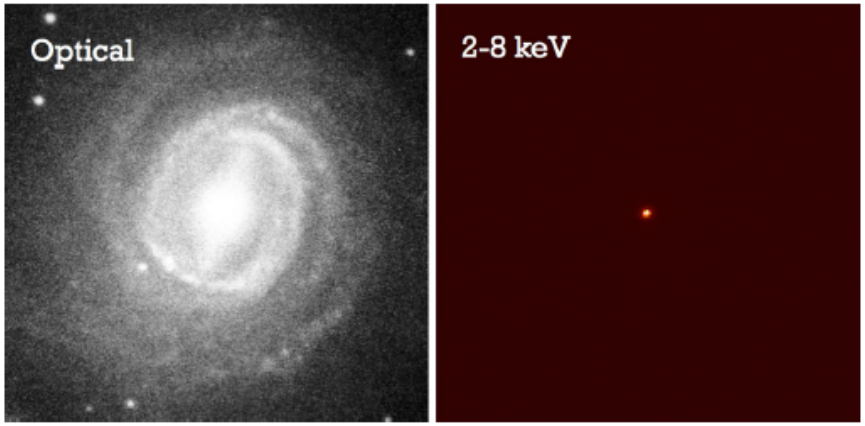

Fig. 2 Optical and *Chandra* 2–8 keV images of a local active galaxy (NGC 3783); each image is 1.5 arcmin on a side. Note the substantial host-galaxy starlight competing with the AGN light in the optical band while, in the X-ray band, only the AGN light is apparent. The large contrast in the X-ray band between AGN light and starlight helps greatly with the identification of distant AGNs

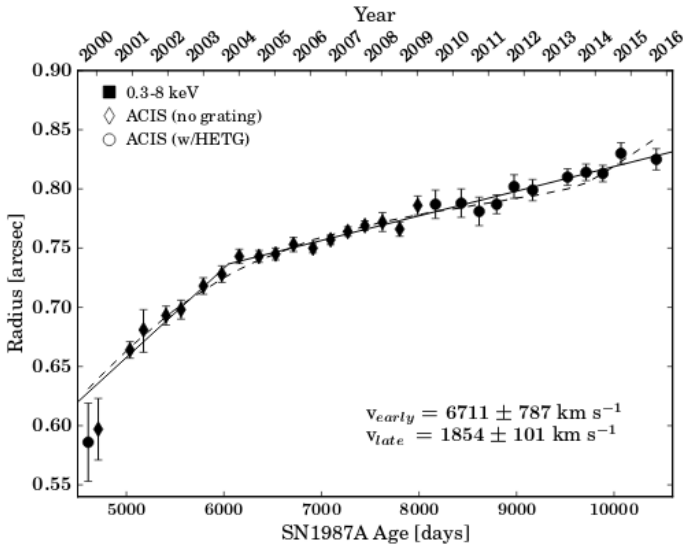

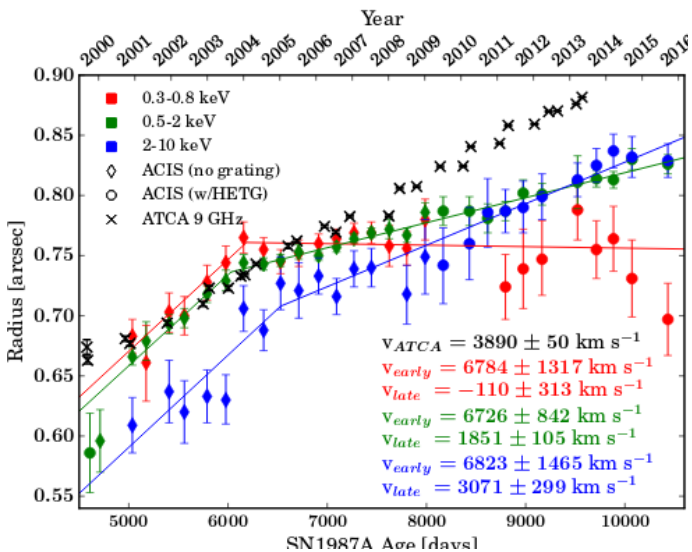

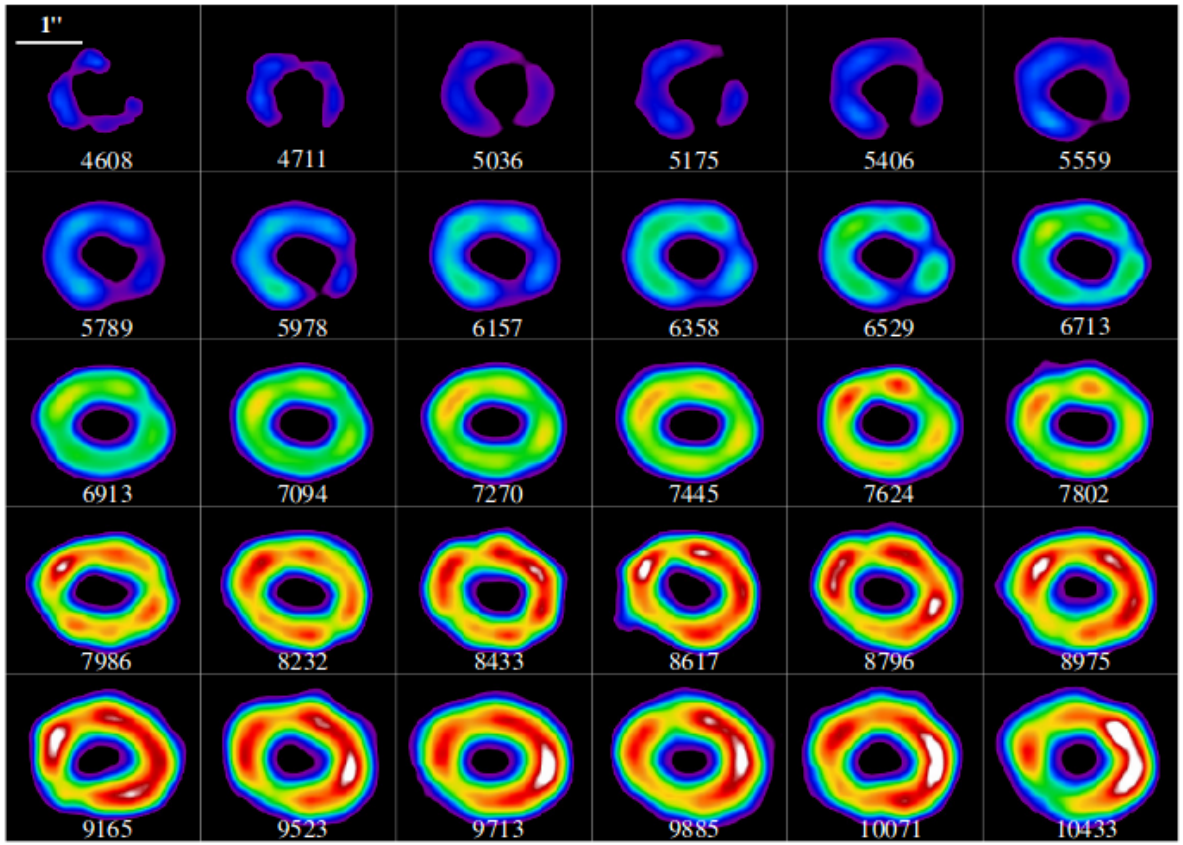

Figure 5. Deconvolved, smoothed 0.3-8.0 keV false-color images of SN 1987A covering days 4608 - 10433. Images use a square root scale and are normalized by flux. The age, in days since the supernova, is shown below each image. North is up and East is to the left.

Az SN 1987A a Chandra szemével.

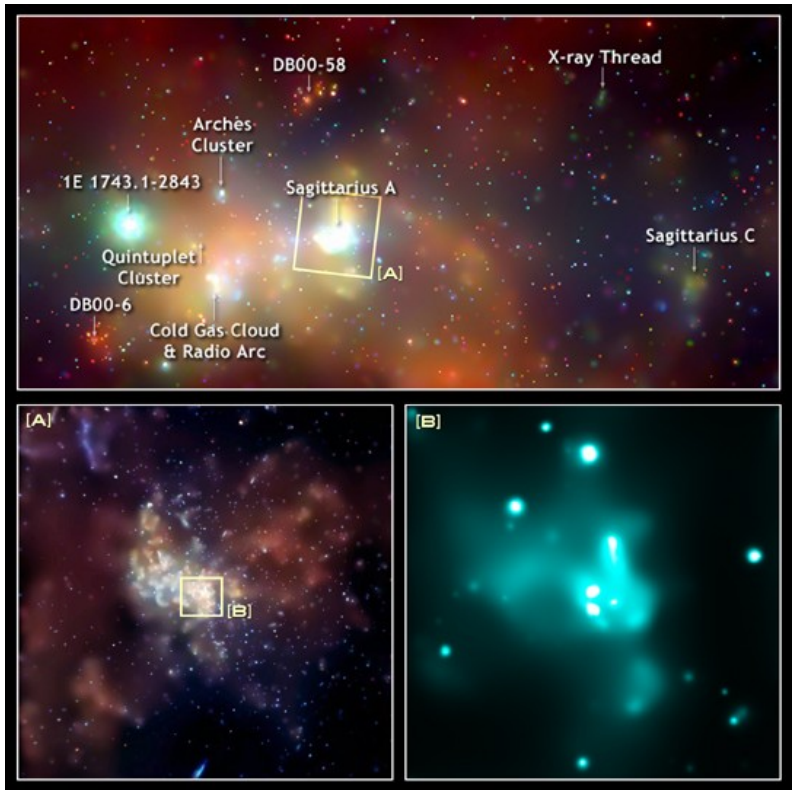

2013 szeptemberében a Tejútrendszer központjában levő fekete lyuknál 400-szoros intenzitásnövekedést észleltek röntgenben. Vagy mágneses átkötődés okozta, vagy egy kisbolygó zuhant a fekete lyukba.

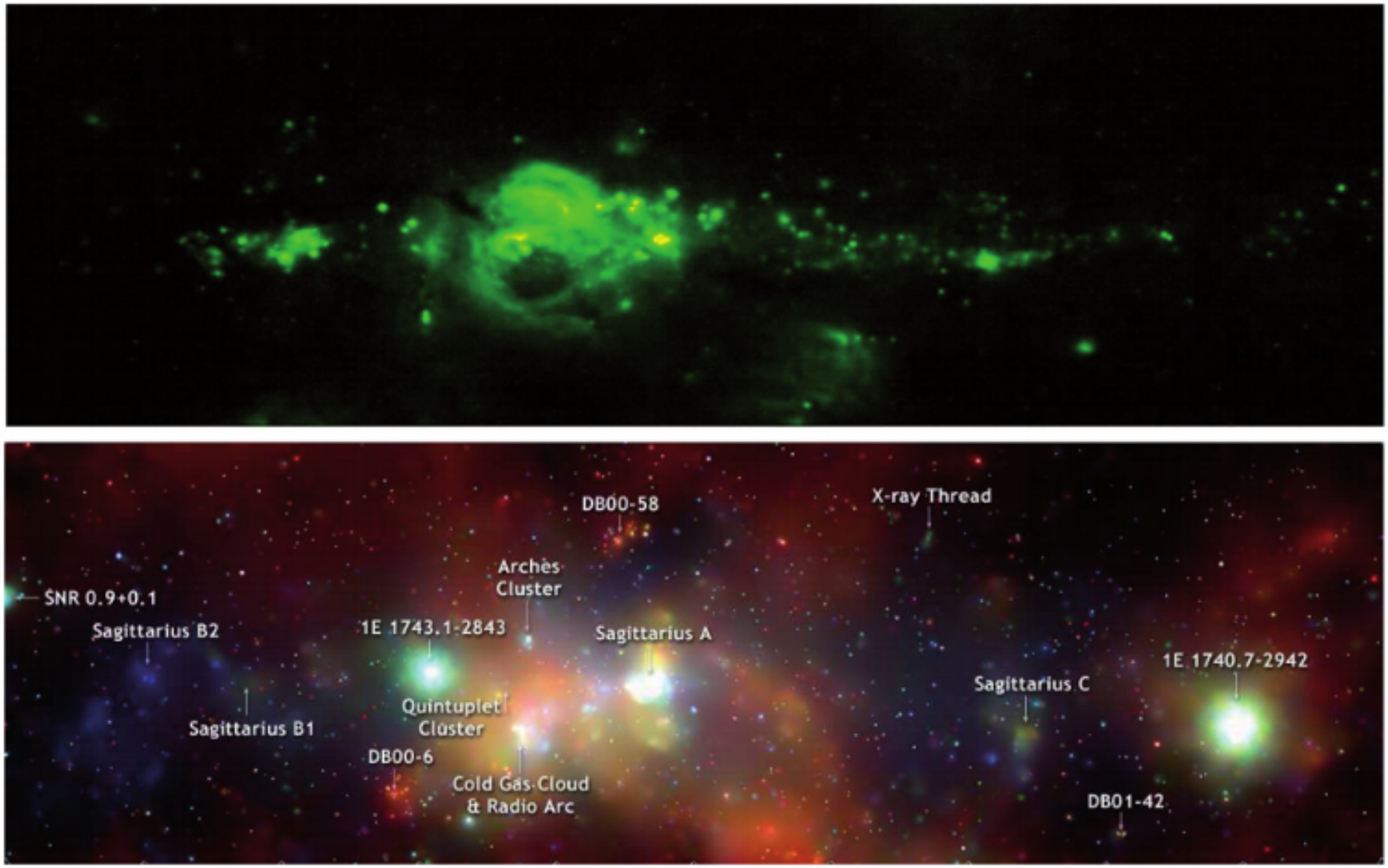

Figure 4: Spitzer infrared (top) and Chandra X-ray (bottom) maps (in Galactic coordinates) of a $2^\circ \times 0.8^\circ$ region around the GC. The infrared emission traces warm dust and stellar activity, while the keV photons (red: 1-3 keV, green: 3-5 keV, blue: 5-8 keV) trace high energy phenomena of the start and end points of stellar life (such as particle acceleration at stellar wind shocks or in large magnetic fields of rotating neutron stars) and extended regions where relativistic electrons produce synchrotron or bremstrahlung radiation. Images after [34] and [37].

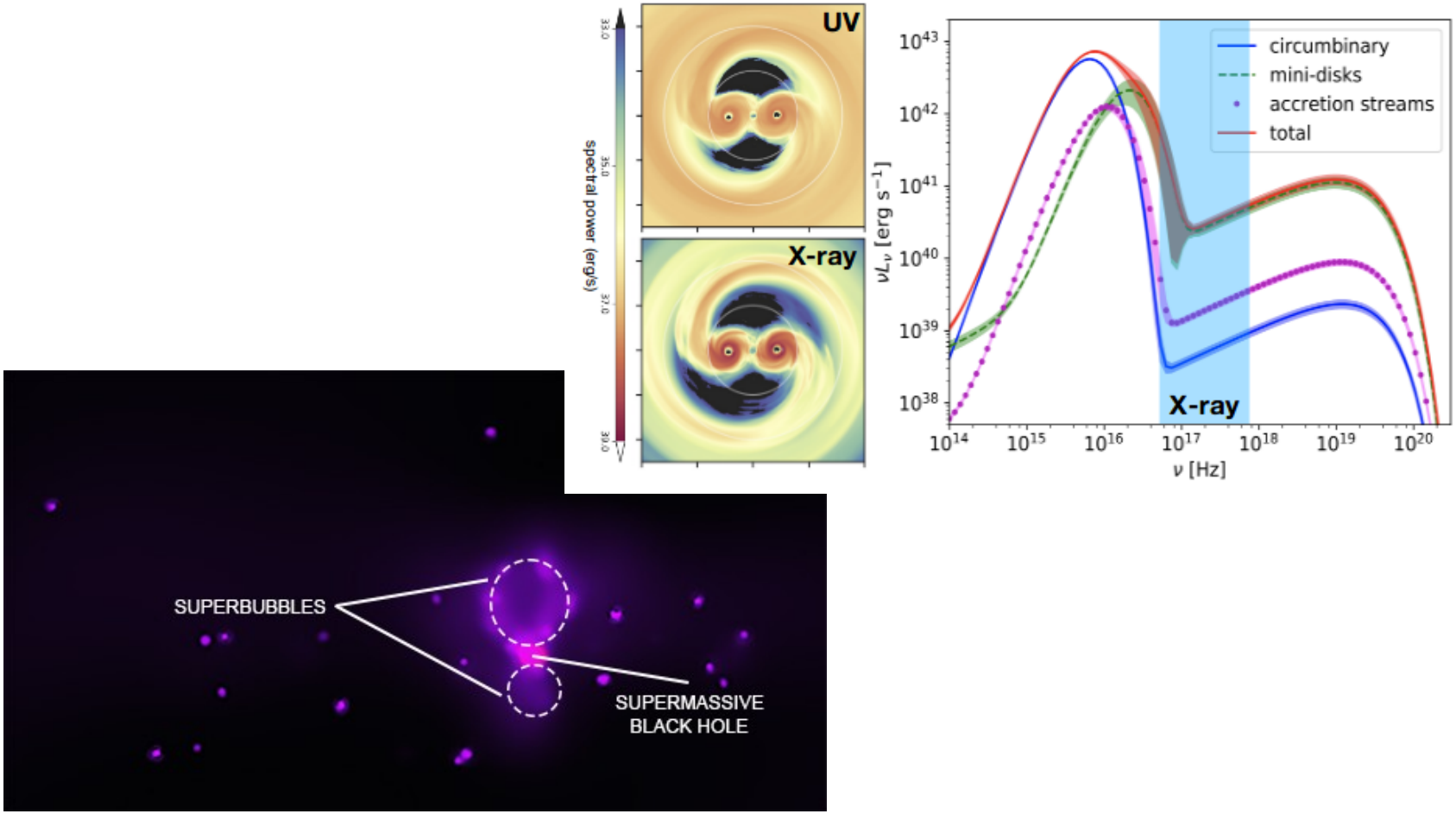

Az NGC 3079 centrumában levő szupernagy tömegű fekete lyuk bipoláris irányú szuperbuborékot „fúj” (balra).
Kettős fekete lyuk modelljéből számított röntgenszínkép (jobbra.

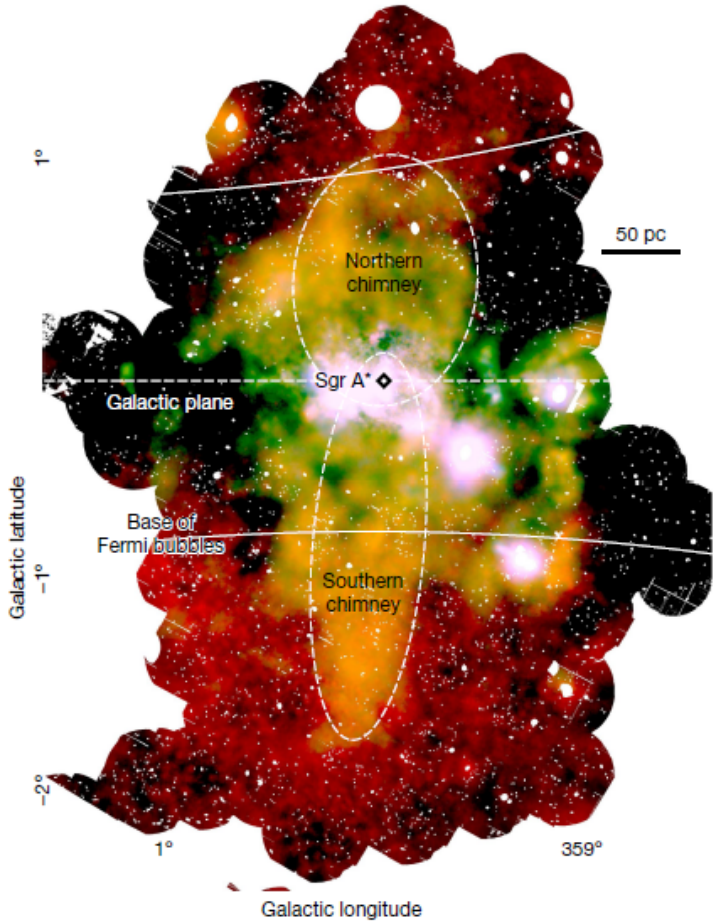

Fig. 1 | X-ray emission from the central 300 pc by 500 pc of the Milky Way. The red–green–blue (RGB) image shows integrated emission in the energy range 1.5–2.6 keV (red); integrated emission from 2.35 keV to 2.56 keV, corresponding to the S XV transition (green); and continuum emission in the 2.7–2.97-keV band, which is therefore not contaminated by the intense S XV and Ar XVII lines (blue)[9]. Sgr A*, the electromagnetic

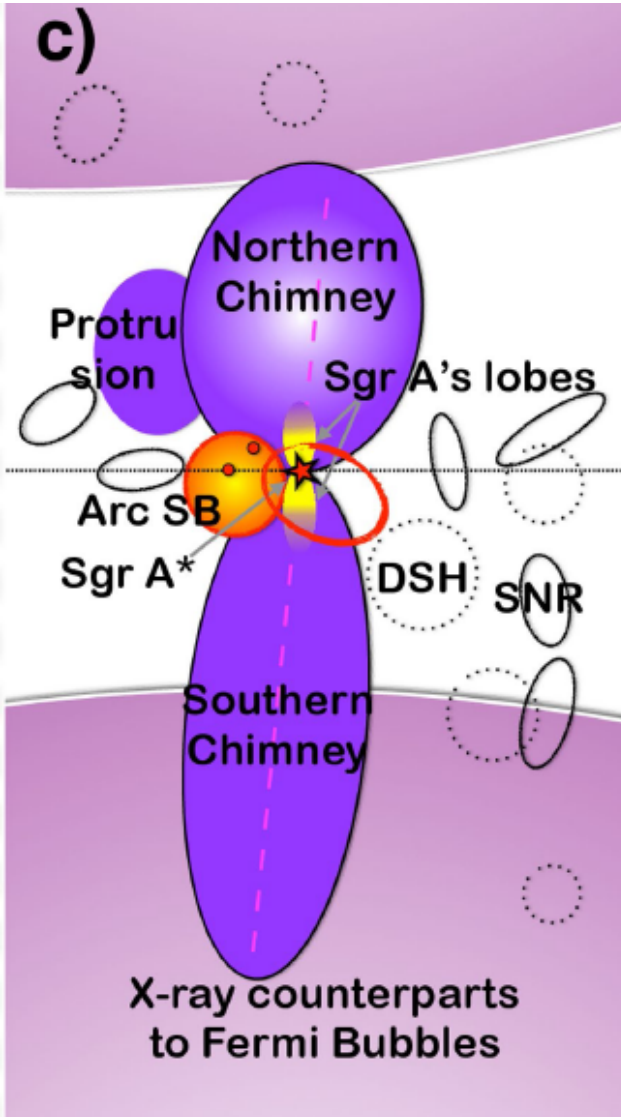

A Tejútrendszer centrumában levő szupernagy tömegű fekete lyuk is bipoláris irányú szuperbuborékot „fúj”, de ez már az XMM-Newton vizsgálata.

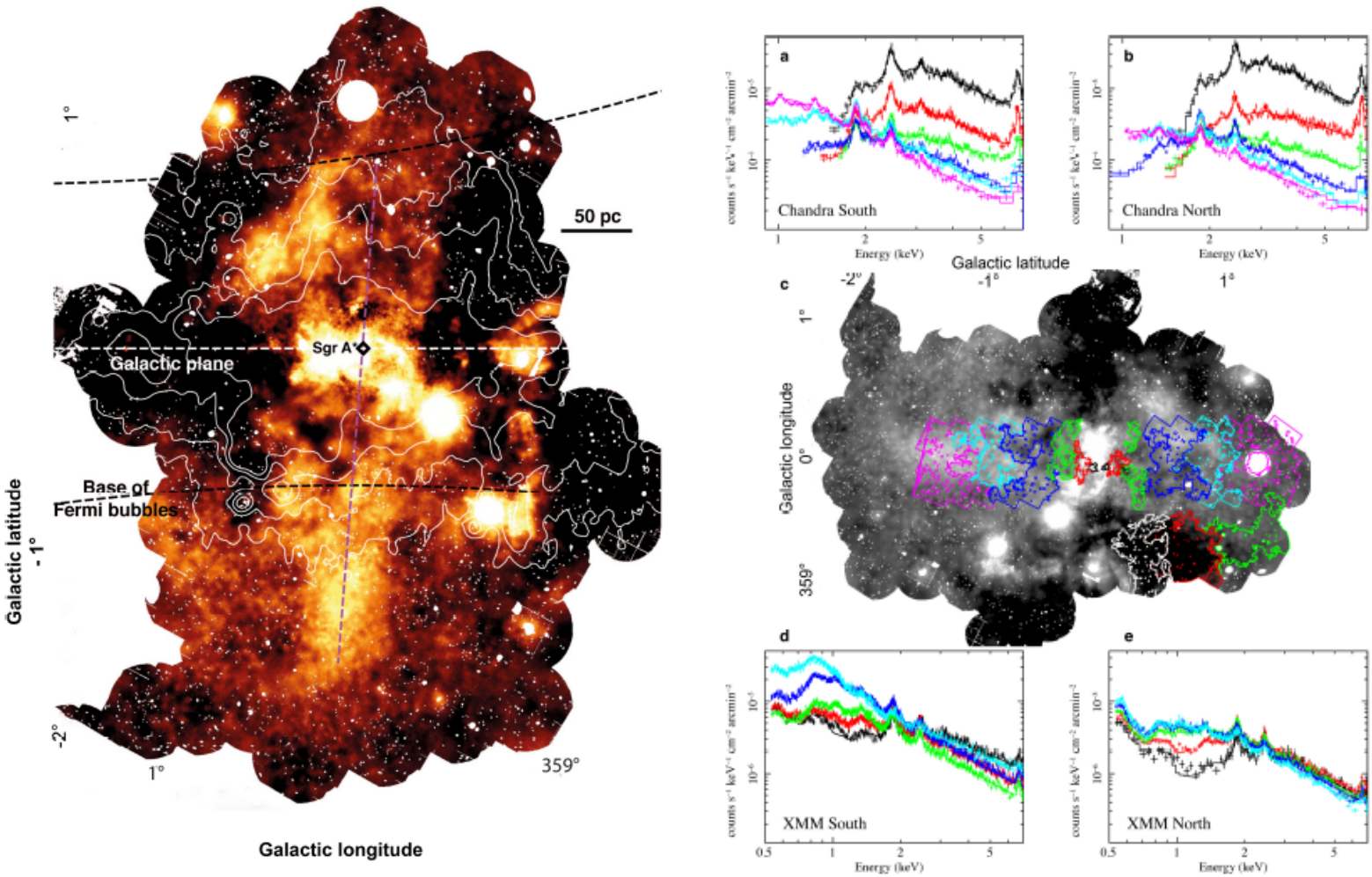

A Tejútrendszer centrumában levő szupernagy tömegű fekete lyuk környezete, az XMM-Newton és a Chandra közös vizsgálata alapján.

Az M87 (balra).
Az Ágyúgolyó-halmaz (balra lent): a sötét anyag közvetlen kimutatása.
A Perseus-halmaz (lent): 3,56 keV-nél rejtélyes fluxustöbblet (más galaxishalmazoknál is).

2015-ben 320 galaxishalmazban az intergalaktikus anyag fizikai tulajdonságainak vizsgálata.

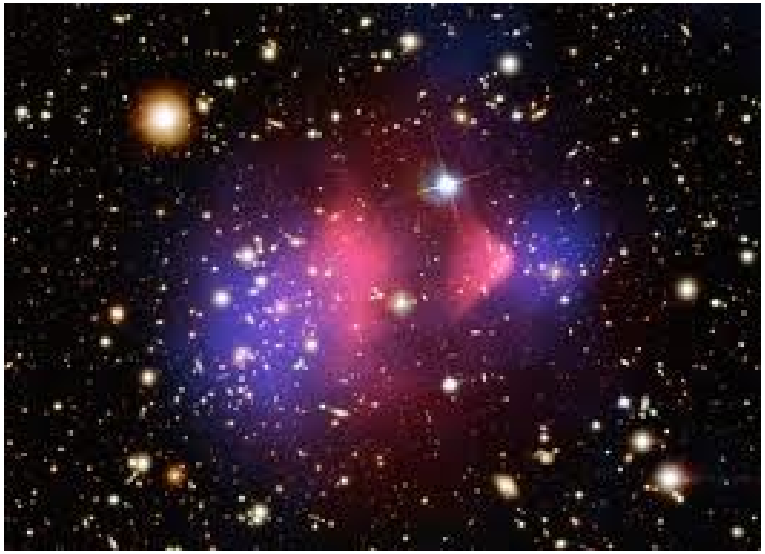

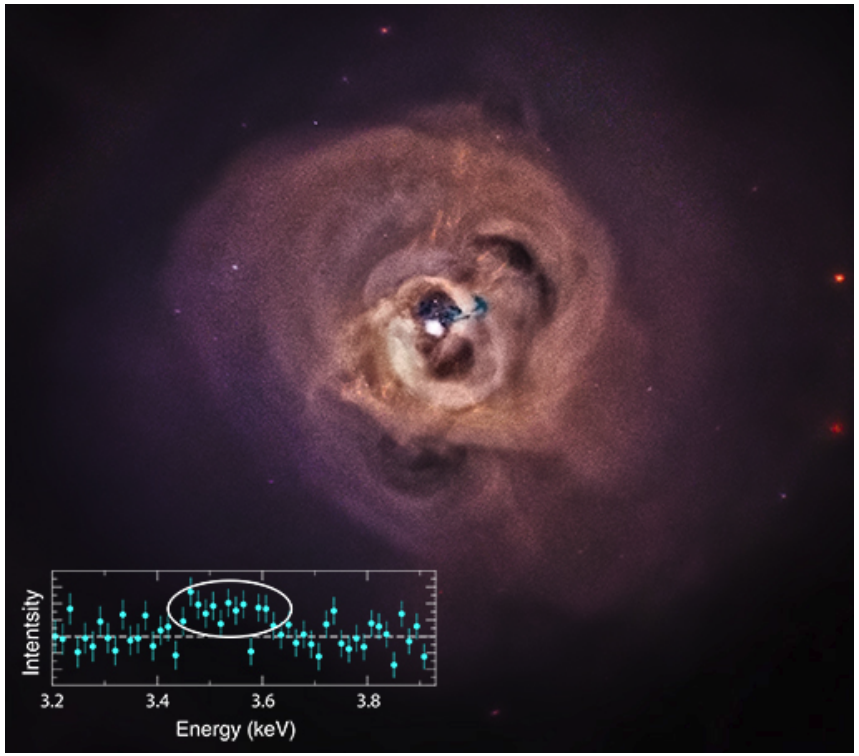

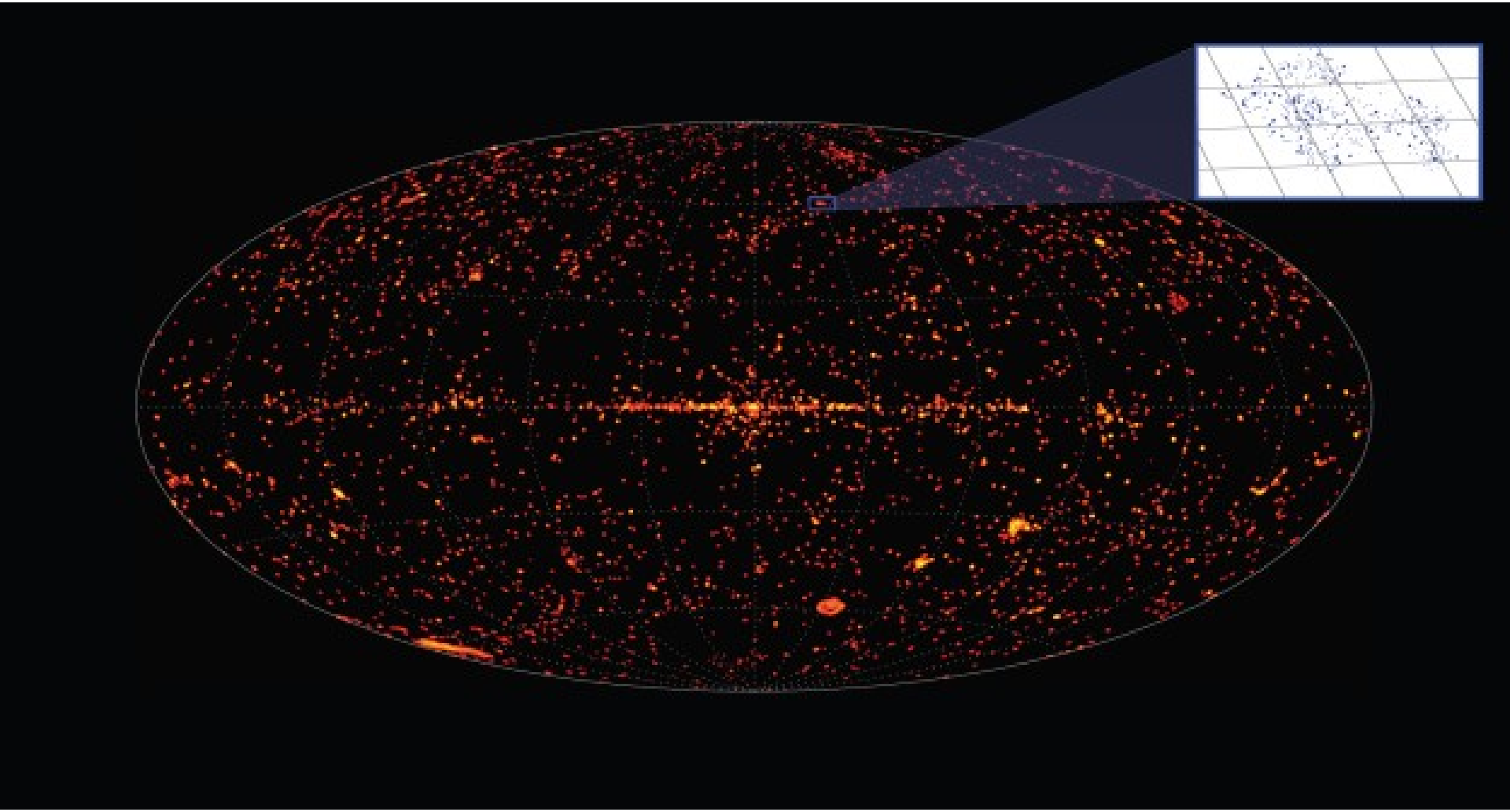

XMM-Newton 3. Serendipitous Source Catalog (3XMM-DR4) – 2013-ban: 372728 röntgenforrás 531261 detektálása 2000. feb. és 2012. dec. között. Azóta van frissebb, több forrást tartalmazó katalógus (lásd egy korábbi ábrához írt kiegészítő szöveget).

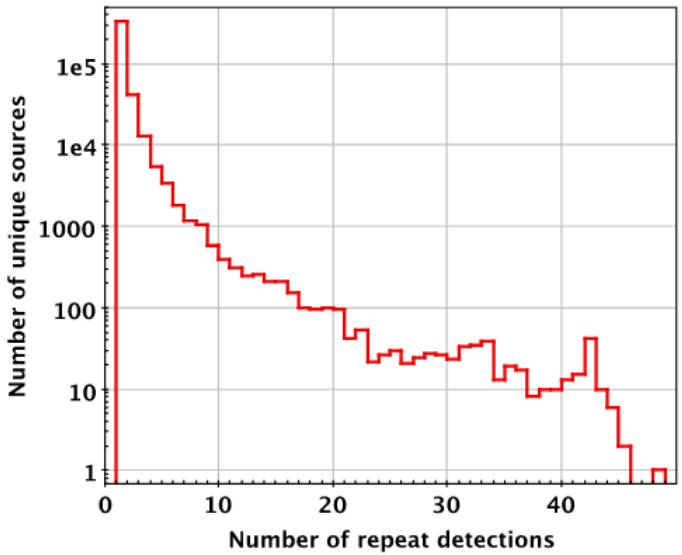

Table 4. Cross-matching statistics between 3XMM sources and other catalogues.

Catalogue	Detections	Catalogue	Detections
Chandra src cat.	63,676	Chandra gal.	9,908
SDSS8	129,252	RAVE	219
USNO-B1.0	229,730	IPHAS	38
WISE	454,957	AKARI	5,598
2MASS	36,830	GLIMPSE	35,572
Simbad	204,657	Planck ERCSC	43,136
NED	296,914		

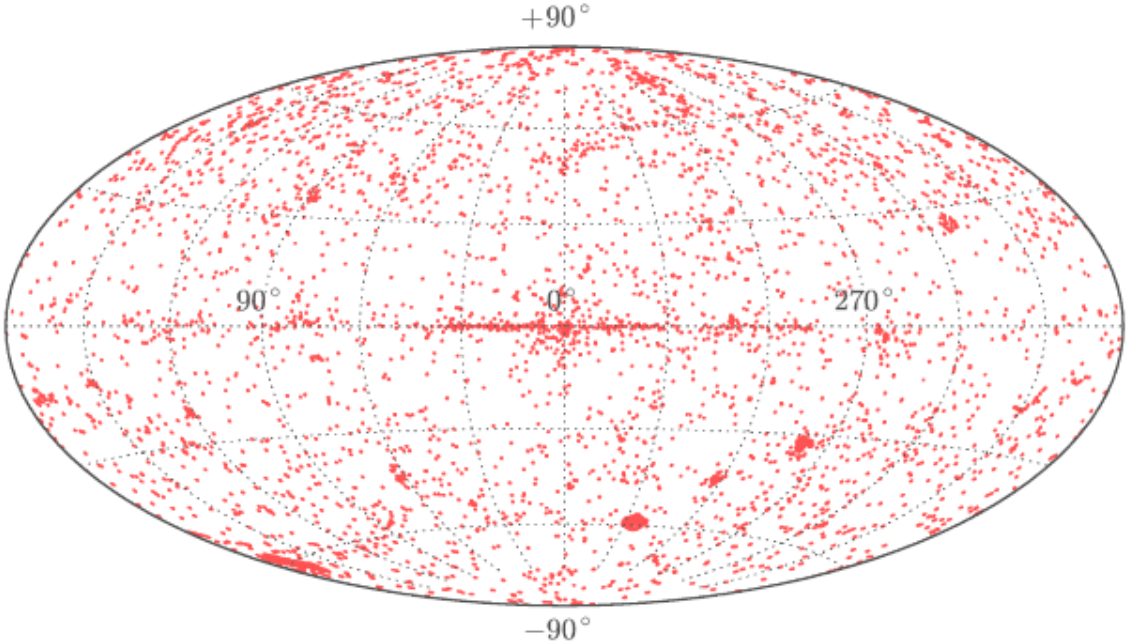

Fig. 1. Hammer-Aitoff equal area projection in Galactic coordinates of the 7781 3XMM-DR5 fields.

XMM-Newton

ξ CMa: Nagy tömegű B-csillag, BCEP típusú pulzációval.
Az XMM-Newtonnal röntgenben is látszik a pulzáció az optikaival azonos periódussal. Más BCEP csillagnál nincs ilyen.
De mi okozza a plazma fűtését???

Distance	424 pc
Sp. Type	B0.5-B1IV
$T_{\rm eff}$	27 000 — 28 000K
$\log L/L_\odot$	4.5
$R/R_\odot$	7 ± 1
Rotational velocity $v \sin i$	9 ± 2 km s^{-1}
Mass-loss rate $\dot{M}$	$< 10^{-10}\, M_\odot$ yr^{-1}
Wind velocity v_∞	~ 700 km s^{-1}
Polar magnetic field strength $B_{\rm p}$	5 ± 1 kG
Pulsation period	0.2096 d

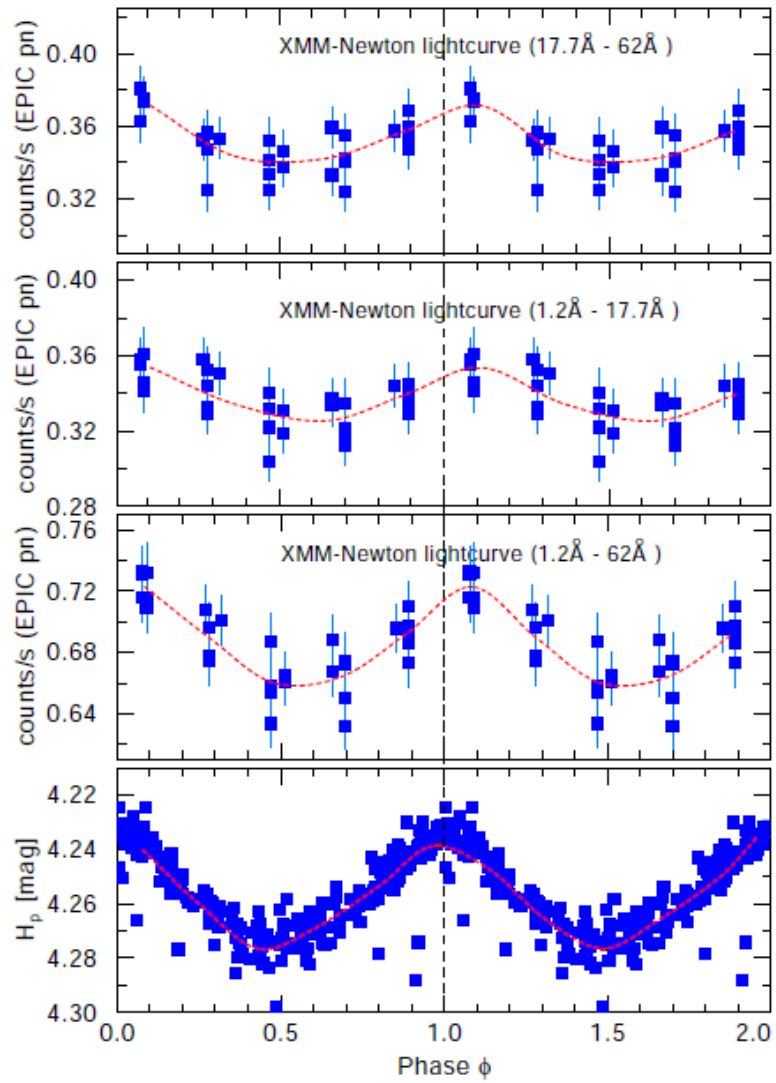

XMM-Newton

RCW 86: példa az XMM-Newton és a Chandra kooperációjára.

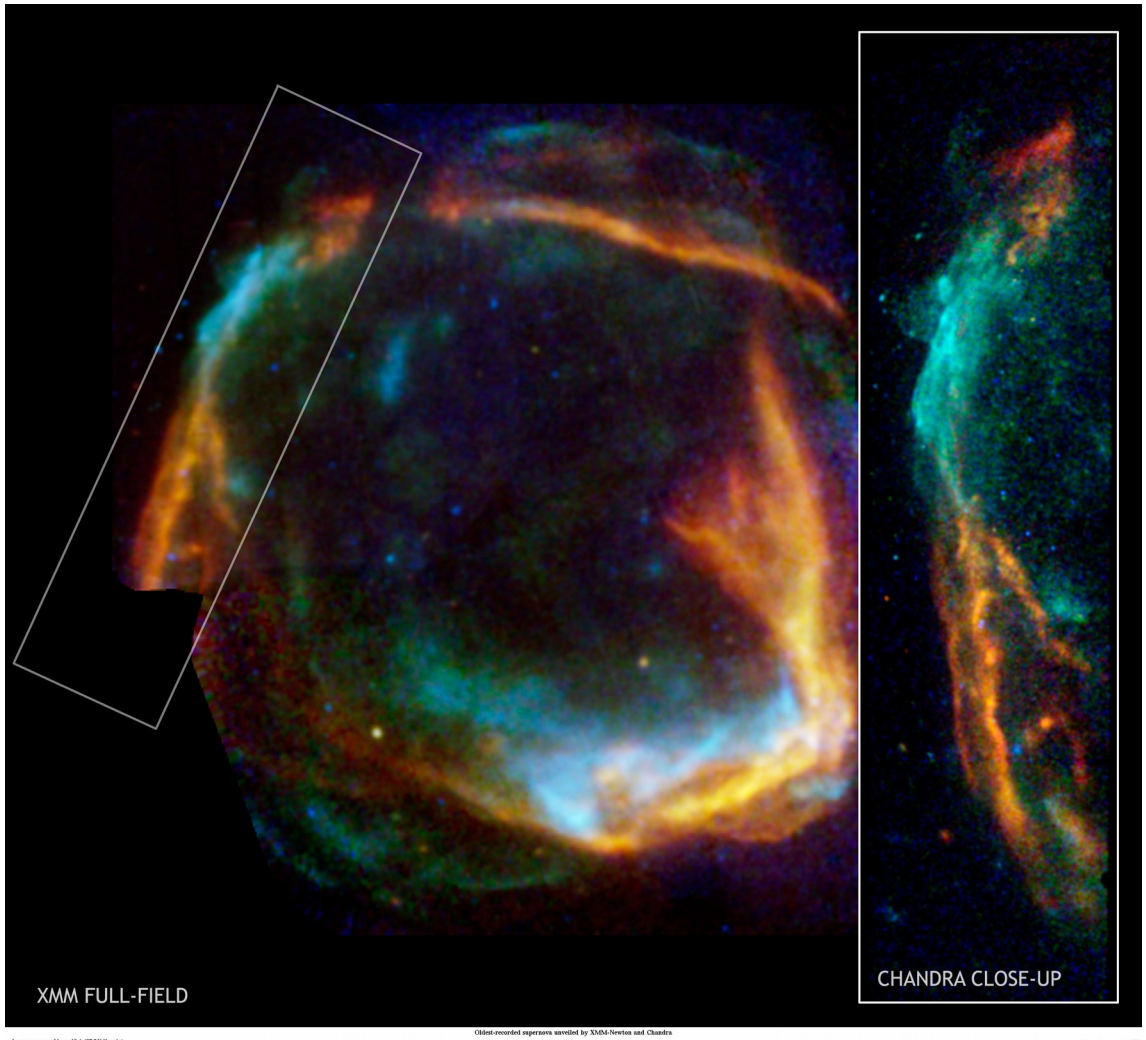

Image courtesy of Jacco Vink (SRON Utrecht)

Oldest-recorded supernova unveiled by XMM-Newton and Chandra

European Space Agency

XMM-Newton

Kettős pulzár

Gammakitörés
körüli röntgenhaló

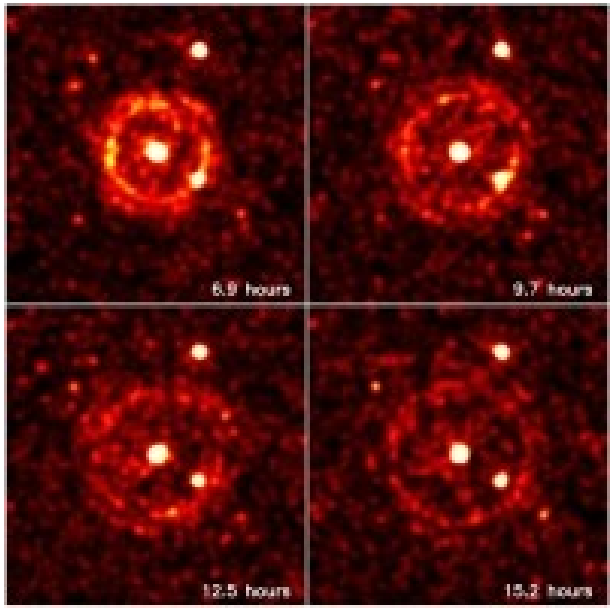

A Csápok galaxispár

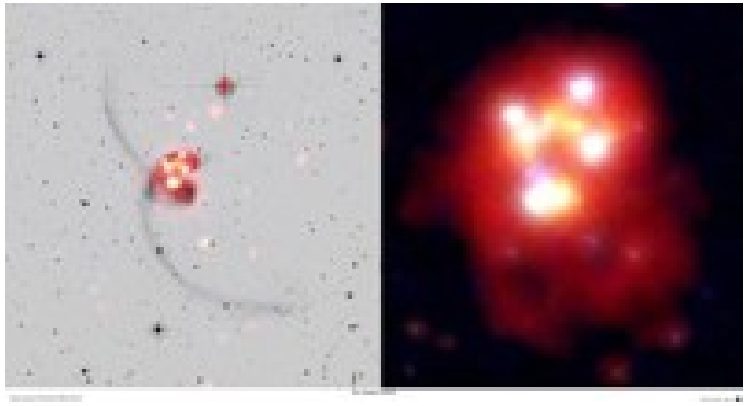

A Lockmann-lyuk az XMM-Newtonnal

Lockmann-lyuk:
az Ursa Majorban 15 négyzetfok (10^h45^m, 58° körül) minimális csillagközi elnyeléssel, ezért egészen messzire el lehet látni.
A ROSAT működése alatt 75 röntgenforrást talált, a Chandra már több százat. Az XMM-Newton pedig 123-ról részletes spektrumot készített.
A szín a keménységre utal:
vörös: 0,5-2 keV,
zöld: 2-4,5 keV,
kék: 4,5-10 keV.

(A Herschel SPIRE több ezer galaxist talált 10-12 milliárd fényév távolságban.)

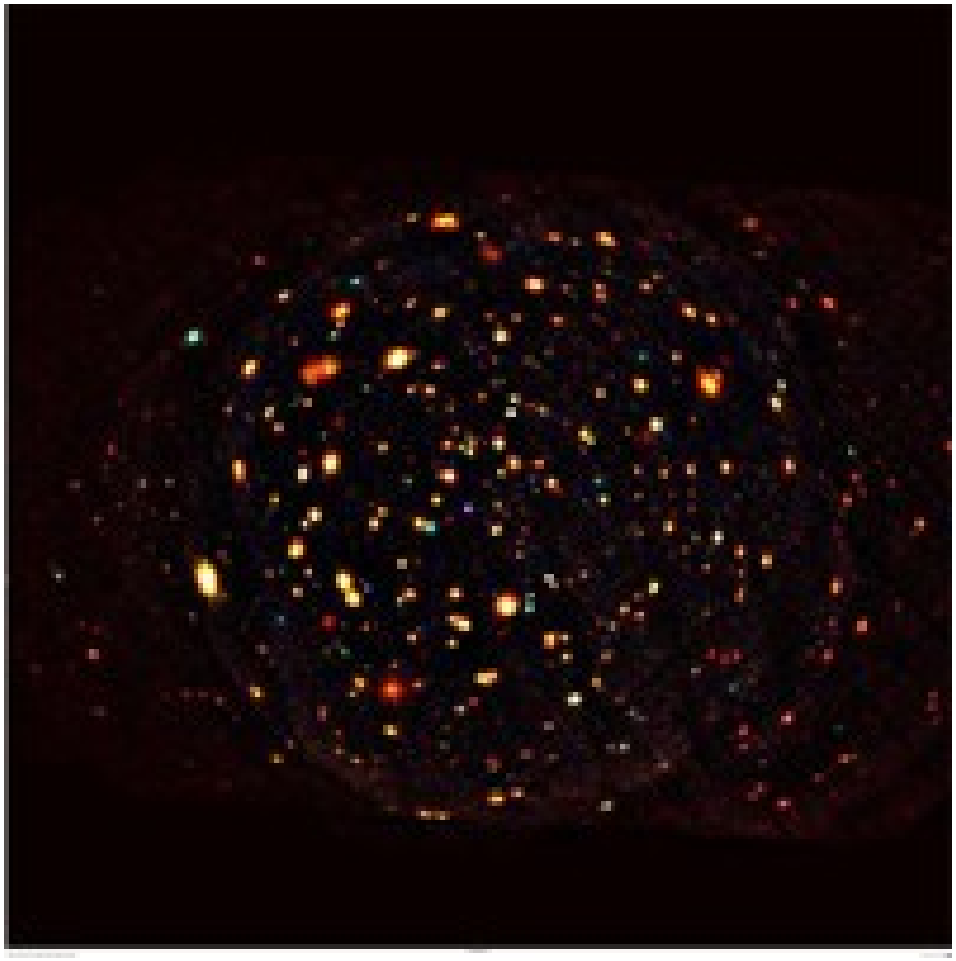

Az Orion az XMM-Newtonnal

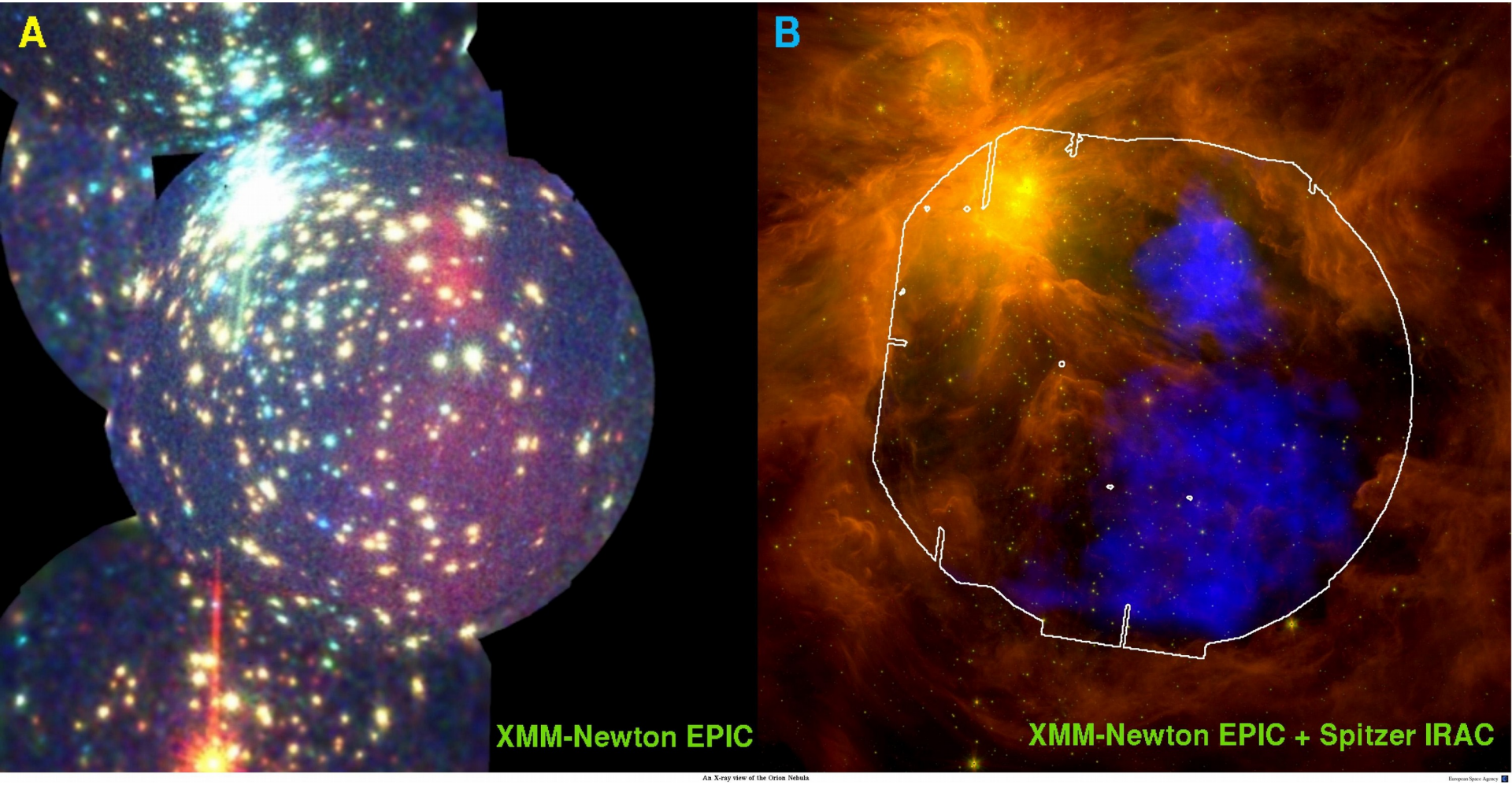

Más példa a kooperációra: az Orion csillagkeletkezési terület: röntgenben és infravörösben. Millió fokos plazma van az Orion-ködben.

Az M31 vizsgálata az XMM-Newtonnal

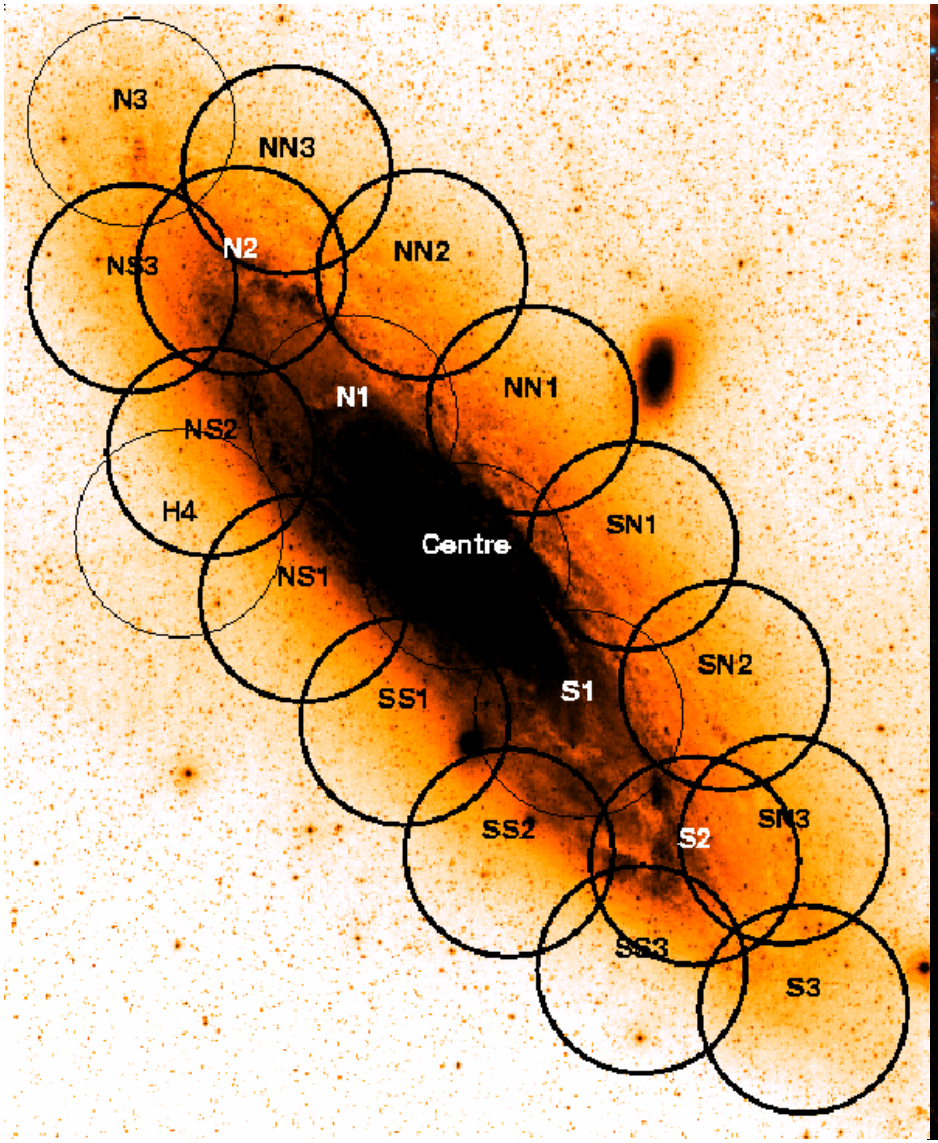

Az M31 vizsgálata az XMM-Newtonnal

Table 1. A selection of important X-ray surveys of M 31.

Paper	S[+]	#ofSrc[•]	L_X[†] erg cm^{-2} s^{-1}	Field	Comments
Trinchieri & Fabbiano (1991, TF91)	E	108	6.4×10^{36}–1.3×10^{38} (0.2–4 keV)	entire set of *Einstein* imaging observations	16 sources showed variability
Primini et al. (1993, PFJ93)	R (HRI)	86	$\geq1.8\times10^{36}$ (0.2–4 keV)	bulge region	18 sources variable; ~3 transients
Supper et al. (1997, 2001) (SPH97, SHL2001)	R (PSPC)	560	5×10^{35}–5×10^{38} (0.1–2.4 keV)	whole galaxy	two deep surveys 491 sources not detected with *Einstein* 11 sources variable, 7 transients compared to *Einstein* 34 sources variable, 8 transients between ROSAT surveys
Osborne et al. (2001)	X	116	$\geq6\times10^{35}$ (0.3–12 keV)	centre	examined the ~60 brightest sources for variability
Kong et al. (2002b)	C (ACIS-I)	204	$\geq2\times10^{35}$ (0.3–7 keV)	central ~17′ × 17′	observations between 1999 and 2001 ~50% of the sources are variable, 13 transients
Kaaret (2002)	C (HRC)	142	2×10^{35}–2×10^{38} (0.1–10 keV)	centre	one 47 ks observation; 46 ± 26% of the sources with $L_X > 5\times10^{36}$ erg s^{-1} are variable
Di Stefano et al. (2002)	C (ACIS-I/S)	28	5×10^{35}–3×10^{38} (0.3–7 keV)	3 disc fields	bright X-ray binaries
Di Stefano et al. (2004)	C (ACIS-S S3)	33		3 disc fields + centre	supersoft sources and quasisoft sources
Williams et al. (2004)	C (HRC)	166	1.4×10^{36}–5×10^{38} (0.1–10 keV)	major axis + centre	≥25% showed significant variability
Trudolyubov & Priedhorsky (2004)	C, X	43	~10^{35}–~10^{39} (0.3–10 keV)	major axis + centre	globular cluster study
Pietsch et al. (2005b, PFH2005)	X	856	4.4×10^{34}–2.8×10^{38} (0.2–4.5 keV)	major axis + centre	source catalogue
Pietsch et al. (2005a, PFF2005)	C, R, X	21	~10^{35}–~10^{38} (0.2–1 keV)	centre	correlations with optical novae
Orio (2006)	C, X	42	6×10^{35}–~10^{39} (0.2–2 keV) (0.3–10 keV)	major axis + centre	supersoft sources and quasisoft sources
Pietsch et al. (2007, PHS2007)	C, X	46	~10^{35}–~10^{38} (0.2–1 keV)	centre	correlations with optical novae
Voss & Gilfanov (2007)	C	263	5×10^{33}–1.5×10^{38} (0.5–8 keV)	bulge region	low mass X-ray binary study
Stiele et al. (2008, SPH2008)	X	39 300	7×10^{34}–6×10^{37} 4.4×10^{34}–2.8×10^{38} (0.2–4.5 keV)	centre	re-analysis of archival and new 2004 observations time variability analysis; 149 sources with a significance for variability >3; 6 new X-ray binary candidates, 3 supernova remnant classifications were rejected
Shaw Greening et al. (2009, SBK2009)	X	335	~10^{34}–~10^{39} (0.3–10 keV)	5 fields along major axis	background subtracted spectra and lightcurves for each source; 18 HMXB candidates, selected from their power law photon index
Stiele et al. (2010)	X	40		whole galaxy	supersoft sources; comparing ROSAT, *Chandra* and *XMM-Newton* catalogues

Notes. [(+)] X-ray satellite(s) on which the study is based: E for *Einstein*, R for ROSAT, C for *Chandra*, and X for *XMM-Newton* (EPIC). [(•)] Number of sources. [(†)] observed luminosity range in the indicated energy band, assuming a distance of 780 kpc to M 31.

XMM-Newton XXL Survey

Az XMM-Newton legnagyobb felmérése: két (25-25 négyzetfok területű) extragalaktikus mezőről 2016-ig 7 millió másodperc észlelés. Az XXL a méretre utal. A ROSAT-tal összehasonlítva jól látszik a minőségi javulás.

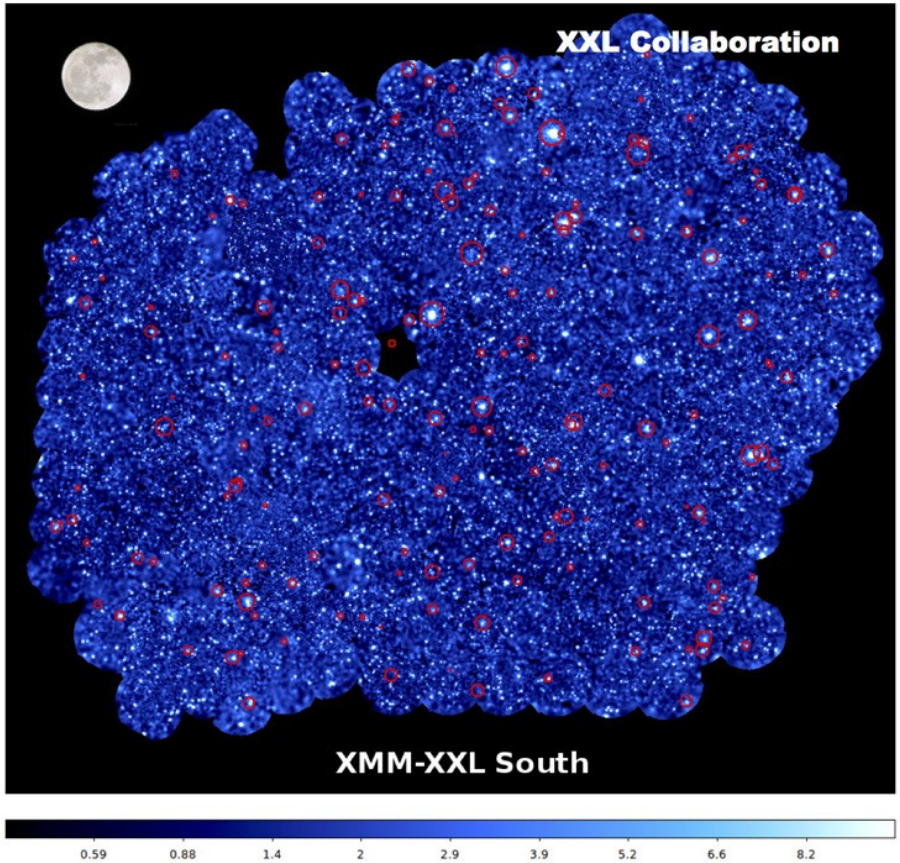

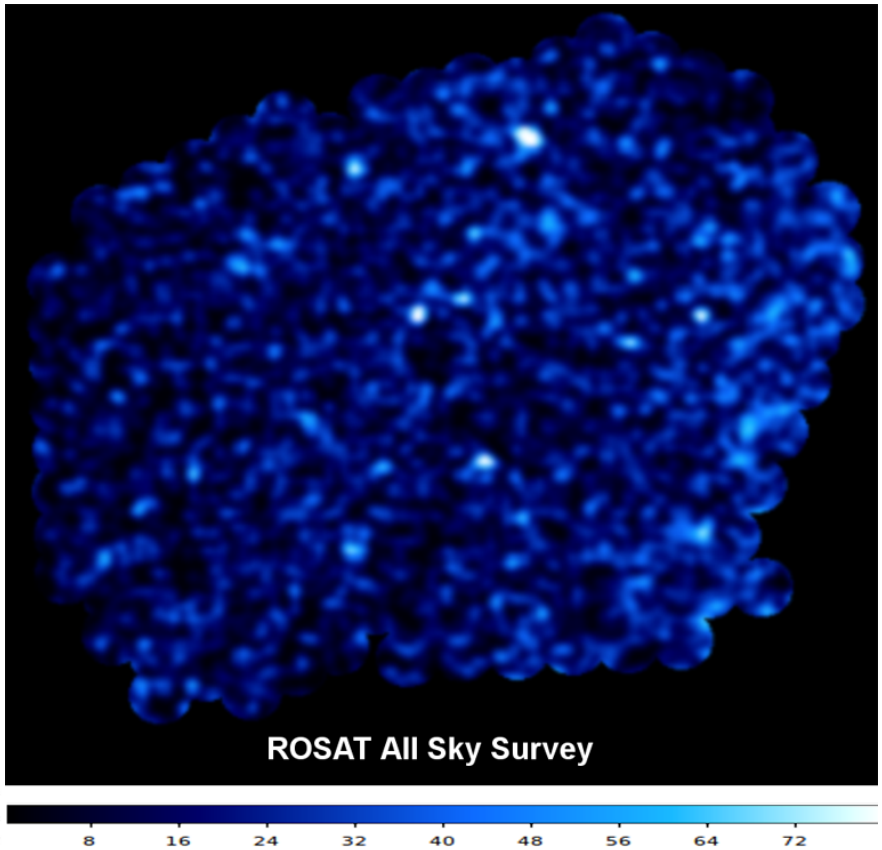

XMM-Newton XXL Survey

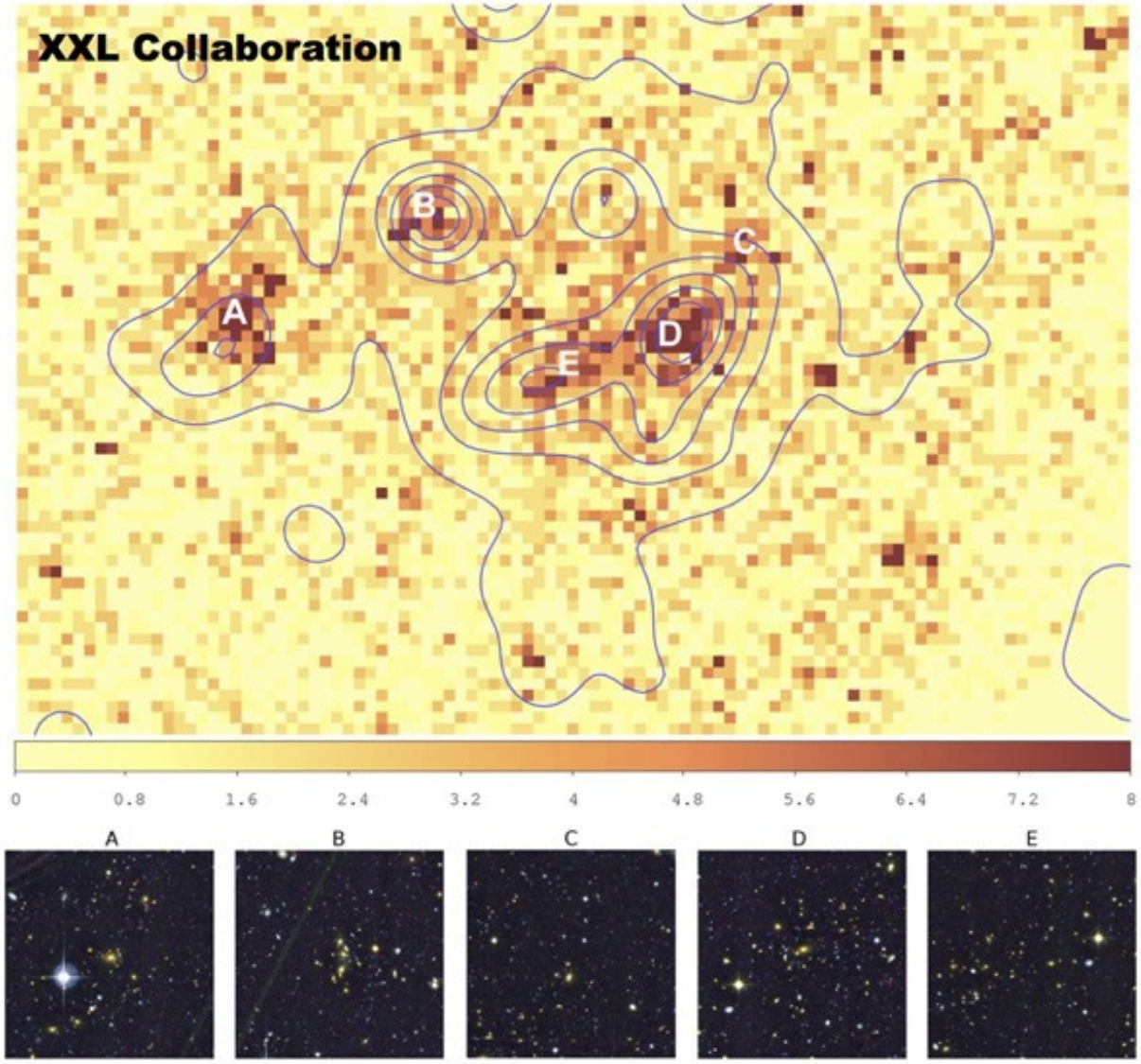

XMM photon map

Optical galaxy density contours

Image size 20'x13'

XMM-Newton XXL Survey

Table A.1. First series of XXL articles.

Num.	The XXL Survey	Authors
I	Scientific motivations – *XMM-Newton* observing plan – Follow-up observations and simulation programme	Pierre, Pacaud, Adami et al.
II	The bright cluster sample	
III	Luminosity-temperature relation of the bright cluster sample	
IV	Mass-temperature relation of the bright cluster sample	
V	Detection of the Sunyaev-Zel'dovich effect of the redshift 1.9 galaxy cluster XLSSU J021744.1-034536 with CARMA	
VI	The 1000 brightest X-ray point sources	
VII	A supercluster of galaxies at $z = 0.43$	
VIII	MUSE characterisation of intra-cluster light in a $z = 0.53$ cluster of galaxies	
IX	Optical overdensity and radio continuum analysis of a supercluster at $z = 0.43$	
X	Weak-lensing mass – *K*-band luminosity relation for groups and clusters of galaxies	
XI	ATCA 2.1 GHz continuum observations	
XII	Optical spectroscopy of X-ray selected clusters and the frequency of AGNs in superclusters	
XIII	The baryon content of the bright cluster sample	Eckert, Ettori, Coupon et al.
XIV	AAOmega redshifts for the southern XXL field	Lidman, Ardila, Owers et al.

Table 1. Characteristics of the two XMM XXL survey fields.

FIELD	XXL-N	XXL-S
RA, Dec (J2000)	2h20−5d00	23h30−55d00
Size	25 deg^2	25 deg^2
Galactic latitude	−60 deg	−58 deg
Galactic longitude	170 deg	325 deg
Ecliptic latitude	−18 deg	−46 deg
$\log_{10}(N_H/\mathrm{cm}^{-2})$	20.4	20.1

Table 3. Spectroscopic data available in the XXL fields at the end of 2015.

Instrument/Programme	Field	Resolution	Coverage	Type	Status
VIMOS/VIPERS	N	$R = 200$	16 deg^2	E-S	C
BOSS ancillary programme	N	$R = 1400–2600$	~25 deg^2 *AGNs*	E-S	C
AAOmega/GAMA field G02	N	$R = 1400$	23.5 deg^2 overlap with XXL	E-S	C
SDSS DR10	N	$R = 1300–3000$	larger than XXL	E-S	C
WHT	N	$R = 800$	*detailed studies of groups and clusters*	PI-T	OG
NTT	N+S	$R = 300$	*individual clusters*	PI*-T	OG
FORS2	N+S	$R = 600$	*individual clusters*	PI*-T	OG
AAOmega	S	$R = 1400$	25 deg^2 *clusters + AGNs*	PI-S	C

Notes. The ⟨Type⟩ column indicates the source of the data: E (external), PI (XXL PI), and whether the observations are conducted in survey mode (S) or using target XXL sources (T). The ⟨Status⟩ column indicates whether the observations are completed (C) or on-going (OG). The * stands for ESO Large Programme. More detailed information, maps, and references are available at http://xxlmultiwave.pbworks.com.

XMM-Newton XXL Survey

Table 2. Imaging and radio data available in the XXL fields at the end of 2015.

Instrument/Programme	Field	Bands	Coverage	Type	Status
MegaCam at CFHT/CFHTLS	N	$u, g, r, i/y, z$	larger than XXL	E-S	C
HSC at Subaru	N	g, r, i, z, y	larger than XXL	PI-S	C
Spitzer/SWIRE	N	3.6, 4.5, 5.8, 8.0, 24, 70, 160 μm	10 deg^2	E-S	C
Spitzer	N	3.6, 4.5 μm	16 deg^2	PI-S	C
VISTA VIDEO	N	Z, Y, J, H, Ks	4.5 deg^2	E-S	OG
WIRCAM at CFHT/MIRACLES	N	Ks	11.2 deg^2	E-S	C
WIRCAM at CFHT	N	Ks	5.5 deg^2	PI-S	OG
SDSS DR10	N	u, g, r, i, z	larger than XXL	E-S	C
UKIDSS Deep Survey	N	J, H, K	9.15 deg^2	E-S	C
HAWK-I at VLT	N+S	Y, J, Ks	*individual clusters*	PI-T	OG
Herschel HERMES	N	70, 100, 160, 250, 350, 500 μm	9.3 deg^2	E-S	C
WISE	N+S	3.5–23 μm	larger than XXL	E-S	C
GALEX	N+S	1528, 2310 Å	larger than XXL	E-S	C
Blanco Telescope/BCS	S	g, r, i, z	larger than XXL	PI-S	C
DES	S	g, r, i, z, y	larger than XXL	E-S	OG
deep DECam survey	S	g, r, i, z	25 deg^2	PI-S	OG
OmegaCAM at VST	S	i	25 deg^2	PI-S	OG
VISTA	S	J, H, Ks	larger than XXL	E-S	OG
Spitzer/SSDF	S	3.6, 4.5 μm	larger than XXL	PI-S	C
GMRT	N	240, 610 MHz	25 deg^2	PI-S	OG
VLA/NVSS	N	1.4 GHz	larger than XXL	E-S	C
JVLA	N	3 GHz	0.25 deg^2	PI-T	C
CARMA	N	30, 90 GHz	*individual clusters*	PI-T	C
ATCA	S	2.1 GHz	25 deg^2	PI-S, E-S	C
Molonglo/SUMSS	S	843 MHz	larger than XXL	E-S	C
SPT – SPT_{pol}	S	90, 150, 220 GHz	larger than XXL	E-S	OG
ACT – ACT_{pol}	N+S	150, 220 GHz	larger than XXL	PI-S	OG

Notes. The ⟨Type⟩ column indicates the source of the data: E (external), PI (XXL PI), and whether the observations are conducted in survey mode (S) or using target XXL sources (T). The ⟨Status⟩ column indicates whether the observations are completed (C) or on-going (OG). More detailed information, maps, and references are available at `http://xxlmultiwave.pbworks.com`.

Az XMM-Newton eredményei röviden

- Végső bizonyíték arra, hogy az üstökösök röntgensugárzását a napszél nehéz és több elektronját vesztett ionjaival bekövetkező töltéscsere okozza;
- Fősorozat előtti csillagoknál a röntgenemisszió szerepének tisztázása a cirkumsztelláris anyaggal való kölcsönhatásban és a bolygórendszer kialakulási folyamatában;
- Ciklikus röntgenváltozás első kimutatása Nap-típusú csillagban (HD 81809), és a változás összhangban van a csillagfoltciklussal (mint a Nap esetében);
- Az Orion-ködbeli millió fokos röntgenemisszió jelzi, hogy néhány nagy tömegű csillag milyen hatásra képes a környezetében;
- A WR 142 körüli keményröntgen-emisszió a nagy tömegű csillagok fejlődésének végállapotához közeli csillagszél fizikájába nyújt betekintést;
- Az SNIa új típusának felfedezése: a vas L-héjától származó emissziós vonalak alapján;
- A közepes tömegű fekete lyukak létére vonatkozó eddigi legerősebb bizonyíték: HLX-1 forrás az ESO 243-49 spirálgalaxisban, a tömeg alsó határa 500 naptömeg;
- A HST méréseivel kooperálva a sötét anyag eloszlásának 3D feltérképezése a COSMOS mezőben, időben 6 milliárd évre visszamenően.

Chandra-mélyvizsgálatok

Mélyvizsgálatot a Chandrával is végeztek. A diffúz röntgen-háttérsugárzás tanulmányozásából nőtt ki. A ROSAT 2 keV alatt a „háttérsugárzás” 75%-át diszkrét objektumokra bontotta.

A Hubble Deep Field (N és S) területeit vizsgálták a Chandrával (illetve a középpont volt azonos). CDF-North (lent középen): 2 millió másodperc, CDF-South (jobbra lent): 1 Ms, de az első elemzések után további expozíciókat végeztek (2010-ig 3,8 Ms). A képeken a szupernagy tömegű fekete lyukak látszanak röntgenben.

Még egy nagyságrenddel lejjebb szorították a háttérfluxust, és a háttérsugárzás 90%-át különféle diszkrét forrásokra bontották.

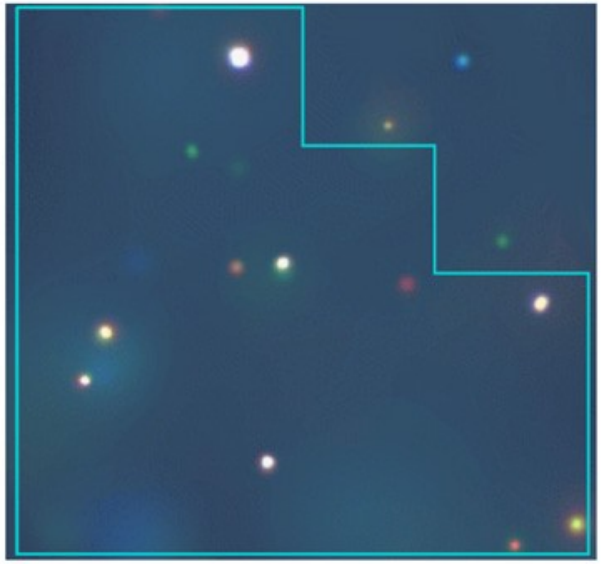

Chandra-mélyvizsgálatok

Properties of the CDFs[a].

	CDF-S	CDF-N	E-CDF-S
Galactic N_H (cm^{-2})	8.8×10^{19}	1.6×10^{20}	8.8×10^{19}
Observational timespan	1999/10 – 2016/03 (16.4 yrs)	1999/11 – 2002/02 (2.3 yrs)	2004/02 – 2004/11 (0.8 yrs)
Total number of observations	102	20	9
Effective exposure (ks)	6727	1896	235/209/240/241[b]
Solid angle covered ($arcmin^2$)	484.2	447.5	1128.6
Source detection criteria	WAVDETECT at 10^{-5} and $P < 0.007$[c]	WAVDETECT at 10^{-5} and $P < 0.004$	WAVDETECT at 10^{-5} and $P < 0.002$
Number of sources detected[d]	1008	683	1003
FB (0.5–7 keV) detected counts	(11.2, 98.9, 56916.2)[e]	(8.1, 66.2, 19748.4)	(3.3, 27.1, 4010.6)
SB (0.5–2 keV) detected counts	(6.1, 47.4, 38817.0)	(5.4, 35.0, 14227.3)	(2.2, 18.9, 2802.6)
HB (2–7 keV) detected counts	(9.2, 94.6, 18137.8)	(7.7, 57.5, 5540.6)	(3.4, 20.4, 1210.8)
1σ X-ray positional uncertainty (")	(0.11, 0.47, 1.28)	(0.10, 0.47, 2.02)	(0.10, 0.63, 1.30)
Logarithm of FB flux (erg cm^{-2} s^{-1})	(−16.76, −15.50, −12.96)	(−16.35, −15.09, −12.70)	(−15.73, −14.79, −12.88)
Logarithm of SB flux (erg cm^{-2} s^{-1})	(−17.11, −16.19, −13.29)	(−16.83, −15.79, −13.07)	(−16.13, −15.27, −13.26)
Logarithm of HB flux (erg cm^{-2} s^{-1})	(−16.46, −15.25, −13.13)	(−16.15, −14.95, −12.95)	(−15.73, −14.70, −13.02)
Faintest sources detected	1 count per ≈10 days	1 count per ≈4 days	1 count per ≈1 day
Logarithm of $L_{0.5\text{-}7\,keV}$ (erg s^{-1})[f]	(39.01, 42.48, 45.05)	(39.28, 42.94, 45.07)	(39.89, 43.34, 45.50)
% of multiwavelength identifications	98.4%	98.1%	95.5%
% of z_{spec} ($z_{adopted}$)[g]	67.2% (97.8%)	51.4% (93.4%)	47.5% (80.8%)
$z_{adopted}$[h]	(0.000, 1.156, 5.776)	(0.000, 1.130, 5.365)	(0.000, 1.193, 7.203)
% of AGNs/galaxies/stars	70.5%/28.3%/1.2%	86.5%/11.0%/2.5%	90.6%/6.7%/2.7%
AGN/galaxy/star density (deg^{-2})[i]	13600/12100/250	12400/4200/100	5200/500/100

Chandra-mélyvizsgálatok

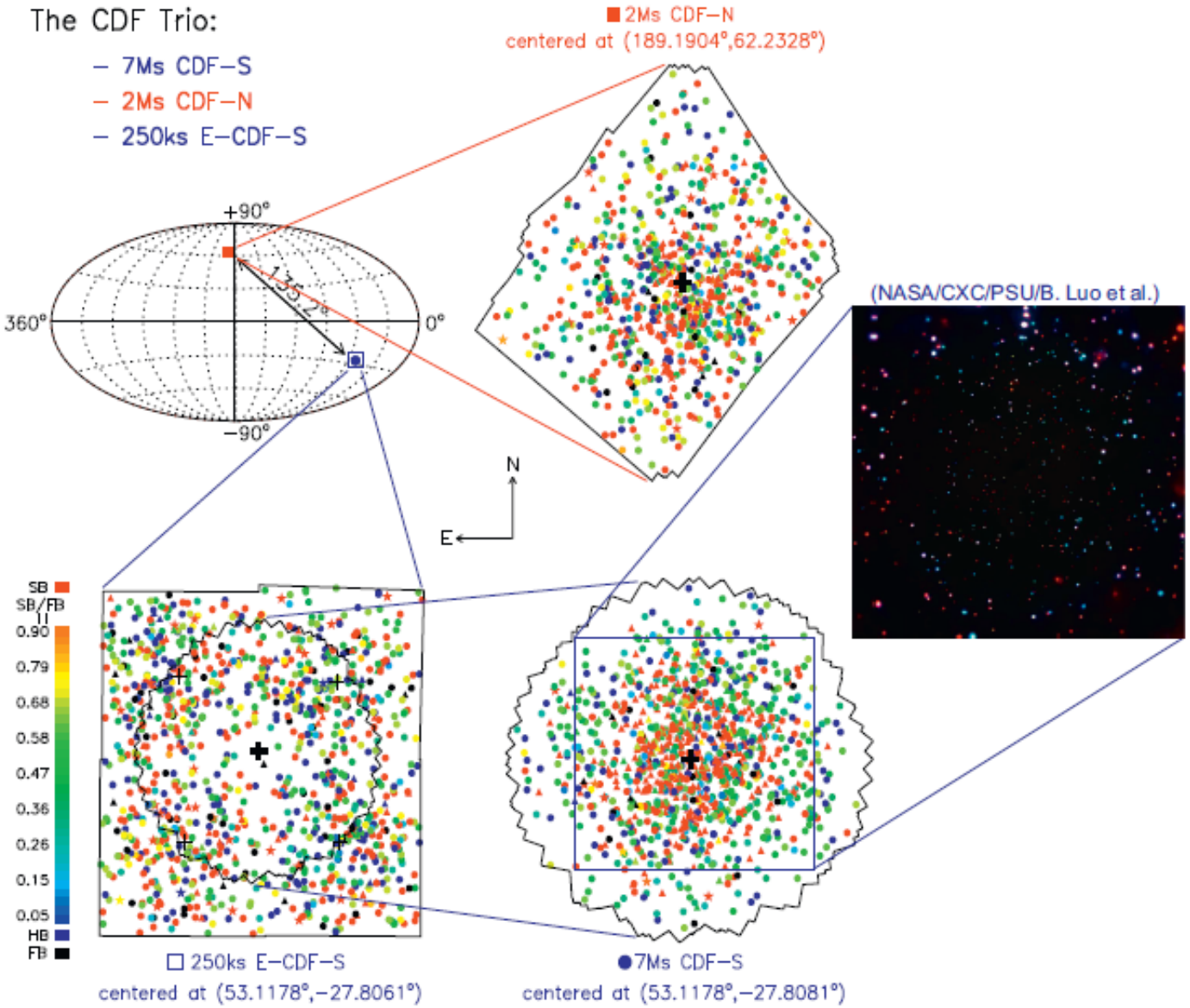

Chandra-mélyvizsgálatok

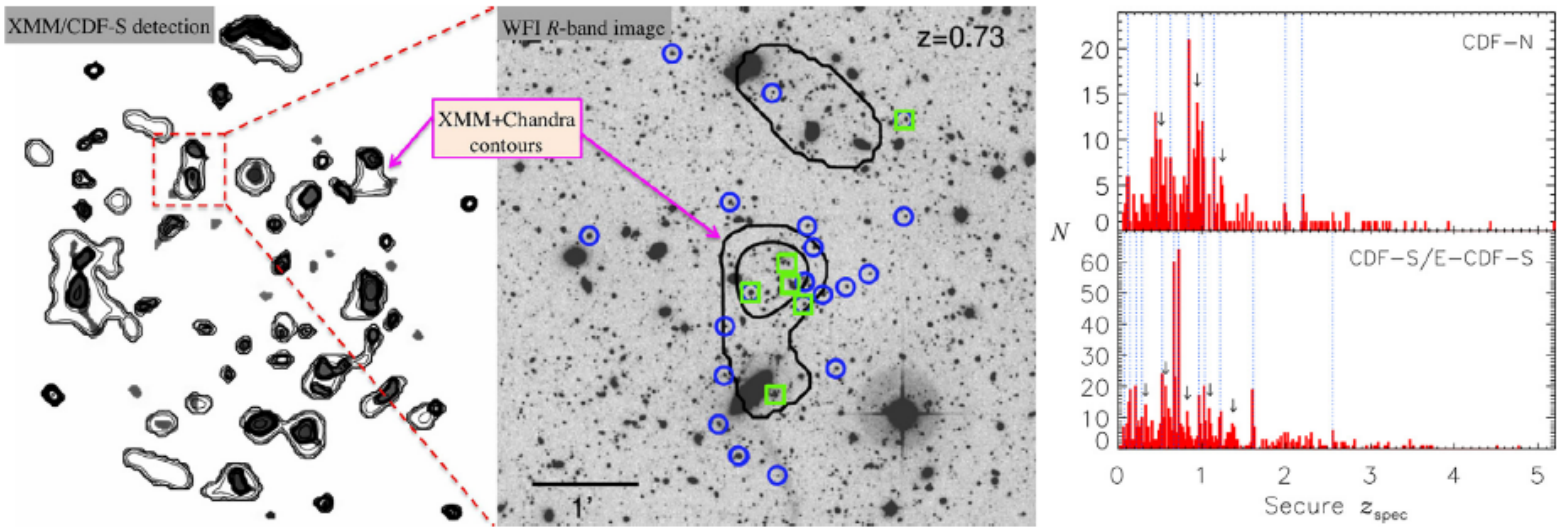

Fig. 20. (Left) *XMM-Newton* detection of the extended emission on a 32 arcsec scale in the full E-CDF-S field, overlaid with the contours that show the extended emission detected in the combined *Chandra* and *XMM-Newton* images on the 32 and 64 arcsec scales. (Middle) The most prominent spectroscopically identified $z \approx 0.73$ group/cluster in the E-CDF-S (i.e., the highest redshift spike in the Right-bottom panel), with the contours overlaid onto the WFI *R*-band image showing the extended X-ray emission detected by *XMM-Newton* and *Chandra*. X-ray sources with $|z_{spec} - 0.73| < 0.01$ are labeled as circles (GOODS spectroscopy) and squares (VLT/VIMOS and Keck/DEIMOS spectroscopy). (Right) Secure z_{spec} distributions of the CDF X-ray sources in bins of Δz_{spec}=0.02 (the CDF-S z_{spec}'s are compiled by Luo (2017), and the CDF-N and E-CDF-S z_{spec}'s by Xue et al. (2016)). The vertical dotted lines indicate the previously known redshift spikes (i.e., associated with LSSs) identified by X-ray sources, and the downward arrows indicate additional likely redshift spikes identified in this paper. (Left) adapted from Finoguenov (2015) and (Middle) adapted from Silverman (2010).

És az XMM-Newton is beszállt a Chandra-mélyvizsgálatba.

Extragalaktikus röntgenfelmérések

Table 1 Selected extragalactic X-ray surveys with *Chandra*, *XMM-Newton*, and *NuSTAR*

Survey name	Rep. Eff. Exp. (ks)	Solid angle (arcmin^2)	Representativ reference
Chandra (0.3–8 keV)			
Chandra Deep Field-South (CDF-S)	3870	465	Xue et al. (20
Chandra Deep Field-North (CDF-N)	1950	448	Alexander et
AEGIS-X Deep	800	860	Goulding et a
SSA22 protocluster	392	330	Lehmer et al.
HRC Lockman Hole	300	900	PI: S.S. Murr
Extended CDF-S (E-CDF-S)	250	1,128	Lehmer et al.
AEGIS-X	200	2,412	Laird et al. (2
Lynx	185	286	Stern et al. (2
LALA Cetus	174	297	Wang et al. (2
LALA Boötes	172	346	Wang et al. (2
C-COSMOS and COSMOS-Legacy	160	6,120	Elvis et al. (2
SSA13	101	345	Barger et al. (
Abell 370	94	345	Barger et al. (
3C 295	92	274	D'Elia et al. (
ELAIS N1+N2	75	590	Manners et al
WHDF	72	286	Bielby et al. (
CLANS (Lockman Hole)	70	2,160	Trouille et al.
SEXSI[a]	45	7,920	Harrison et al
CLASXS (Lockman Hole)	40	1,620	Trouille et al.
13 h Field	40	710	McHardy et a
ChaMP[a]	25	34,560	Kim et al. (20
XDEEP2 Shallow	15	9,432	Goulding et a
Chandra Source Catalog (CSC)[a]	13	1,150,000	Evans et al. (2
Stripe 82X–*Chandra*[a]	9	22,320	LaMassa et al
NDWFS XBoötes	5	33,480	Murray et al.
XMM-Newton (0.2–12 keV)			
Chandra Deep Field-South (CDF-S)	2820	830	Ranalli et al. (2013)
Lockman Hole	640	710	Brunner et al. (2008)
Chandra Deep Field-North (CDF-N)	180	752	Miyaji et al. (2003)
13 h Field	120	650	Loaring et al. (2005)
ELAIS-S1	90	2,160	Puccetti et al. (2006)
Groth-Westphal	81	730	Miyaji et al. (2004)
COSMOS	68	7,670	Cappelluti et al. (2009)
Subaru *XMM-Newton* Deep Survey (SXDS)	40	4,100	Ueda et al. (2008)
Marano field	30	2,120	Lamer et al. (2003)
HELLAS2XMM[a]	25	10,440	Baldi et al. (2002)
XMM-LSS XMDS	23	3,600	Chiappetti et al. (2005)

Survey name	Rep. Eff. Exp. (ks)	Solid angle (arcmin^2)	Representative reference
3XMM[a]	15	2,300,000	Watson (2012)
Stripe 82X–*XMM-Newton*[a]	15	37,800	LaMassa et al. (2013a)
XMM-LSS	10	39,960	Chiappetti et al. (2013)
XMM-XXL	10	180,000	Pierre (2012)
Stripe 82X–*XMM-Newton* Targeted	8	129,600	PI: C.M. Urry
XMM-Newton Slew Survey (XMMSL1)[a]	0.006	8×10^7	Warwick et al. (2012)
NuSTAR (3–24 keV)			
Extended CDF-S (E-CDF-S)	200	1,100	Mullaney et al, in prep
AEGIS-X	270	860	Aird et al, in prep
COSMOS	65	6,120	Civano et al, in prep
Serendipitous survey[a]	22	19,000	Alexander et al. (2013)

[a] Serendipitious survey; see Sect. 2.1 for brief discussion regarding such surveys

Röntgenfelmérések

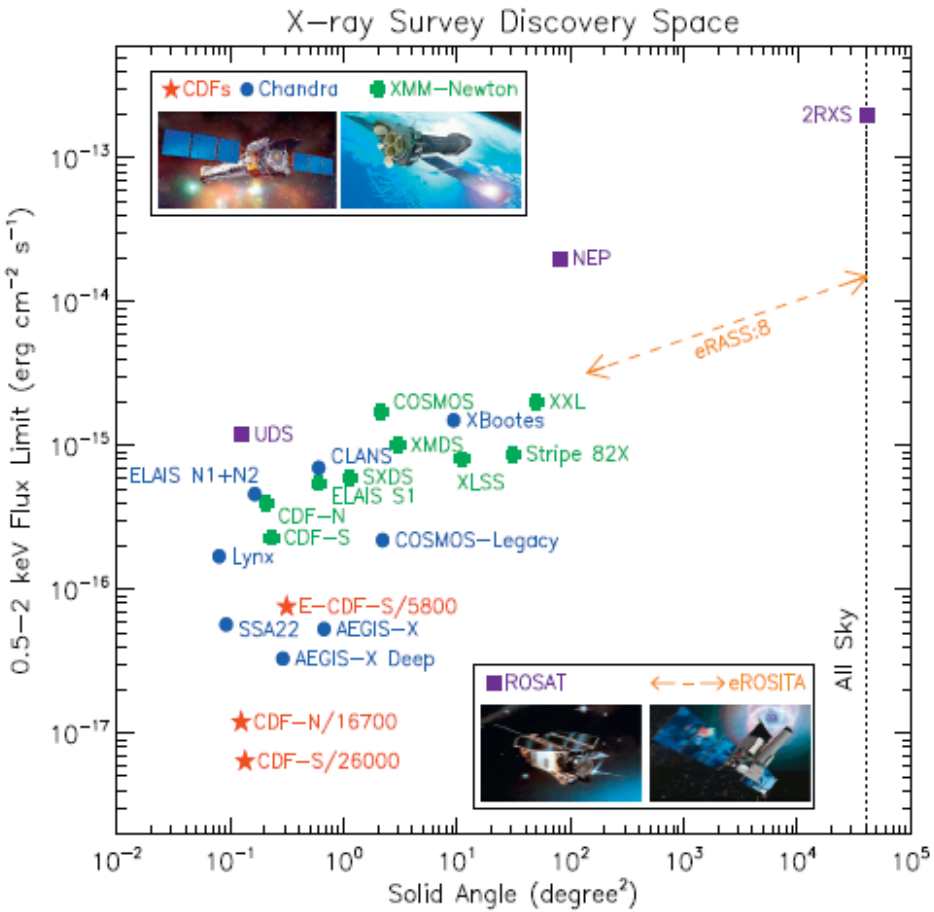

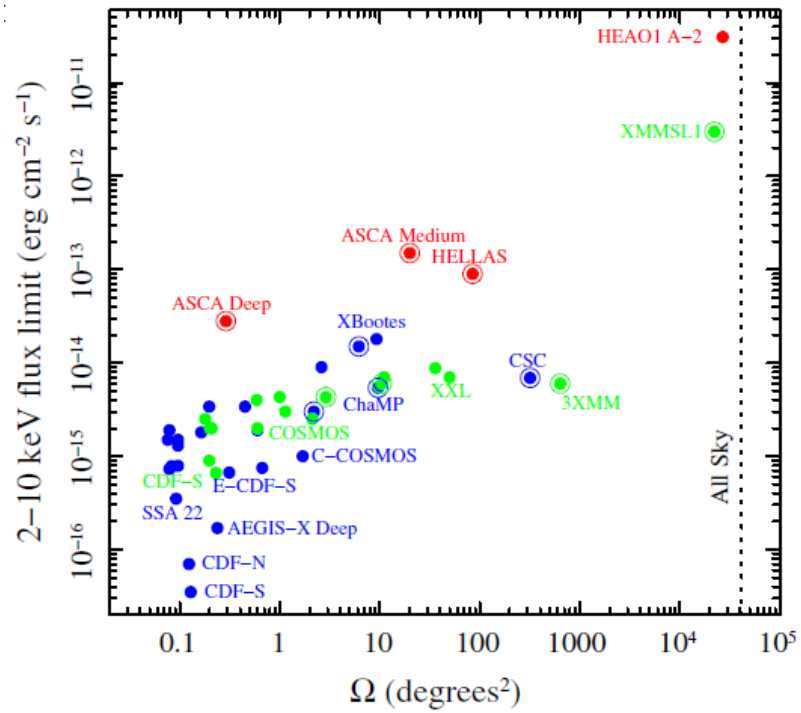

Fig. 1. Flux limits achieved versus solid angles covered by some selected X-ray

INTEGRAL

Részletesen a gammacsillagászatnál tárgyaljuk. Itt csak két eredmény szerepel a röntgenvizsgálatok alapján: a nagy tömegű röntgenkettősökre vonatkozó diagramok.

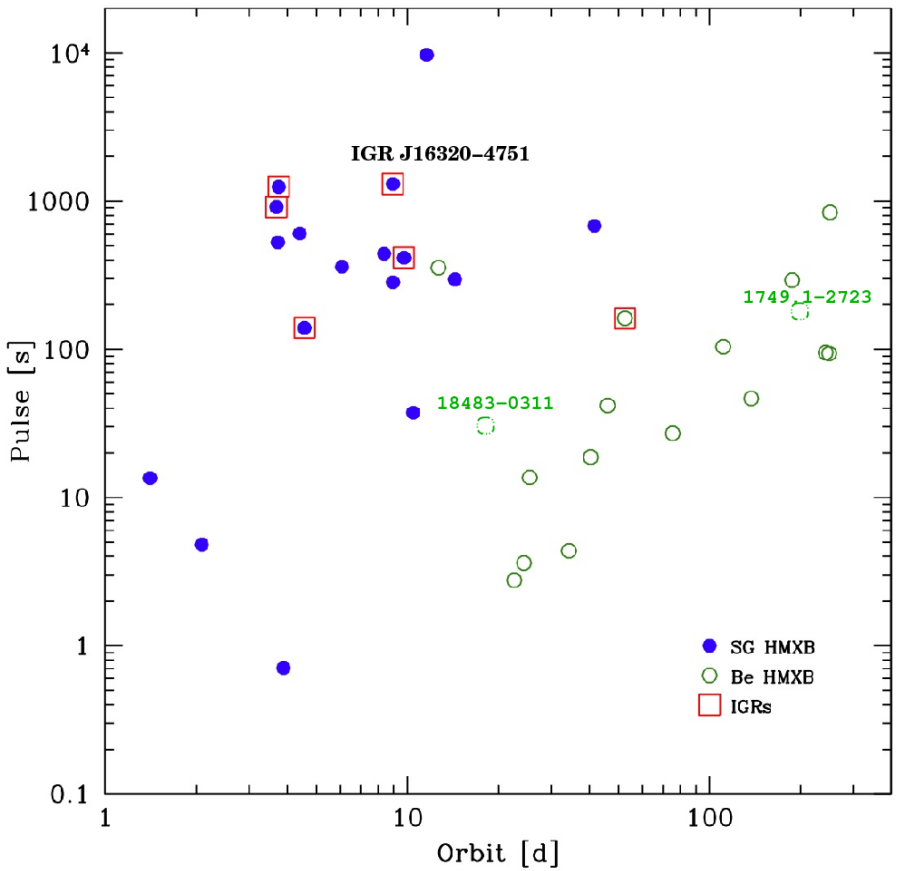

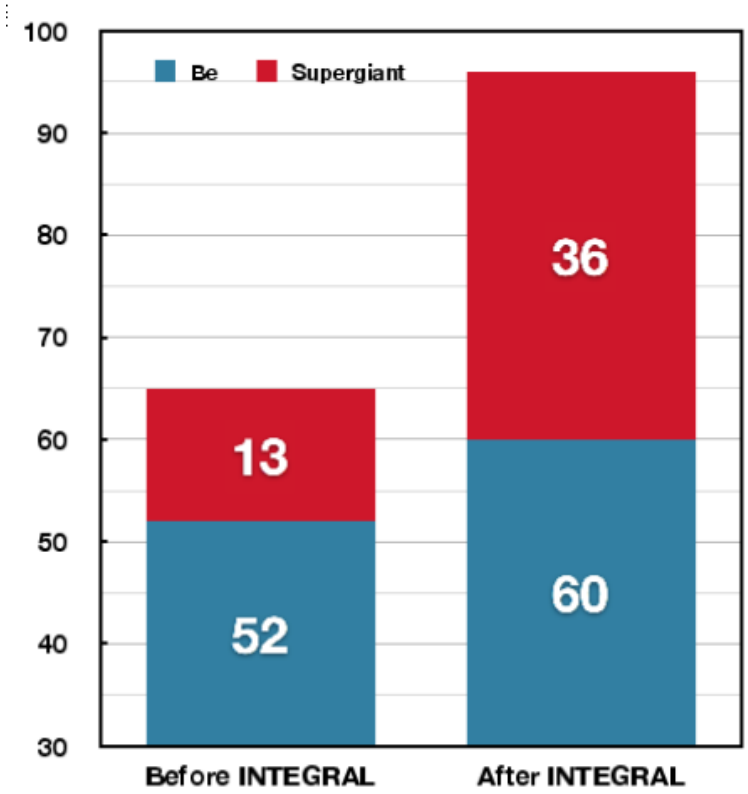

Újabb gammaszondák röntgenműszerekkel

HETE-2: 2000-től (részletesen a gammacsillagászatnál lesz szó)
Swift: 2004-től: (bővebben szintén a gammacsillagászatnál lesz szó).
Példa: egy Seyfert-galaxis (Mrk 335) viselkedése röntgentartományban.

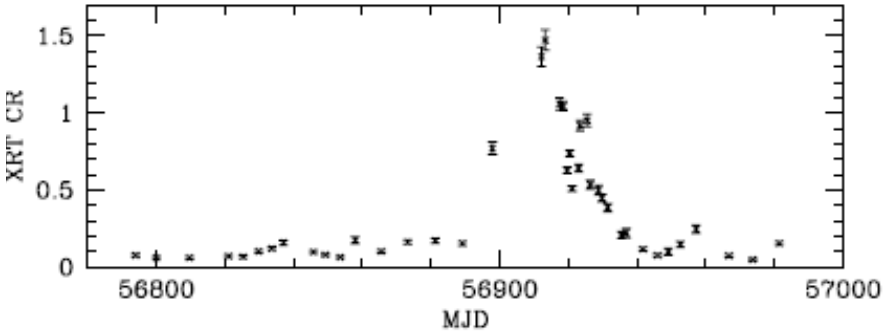

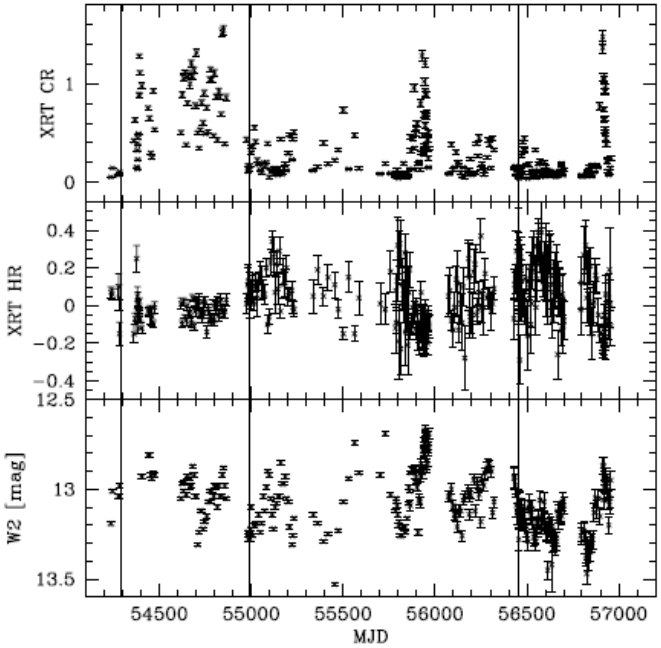

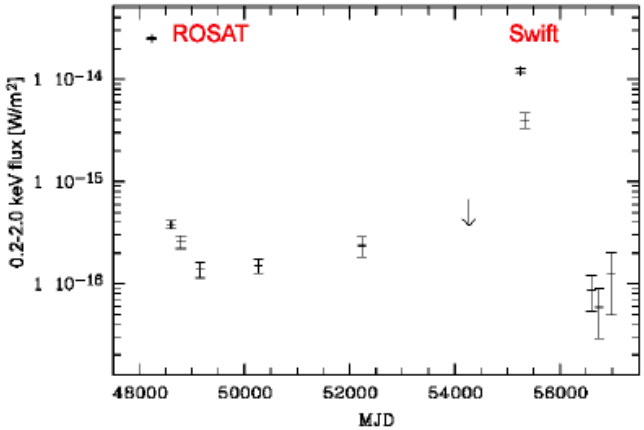

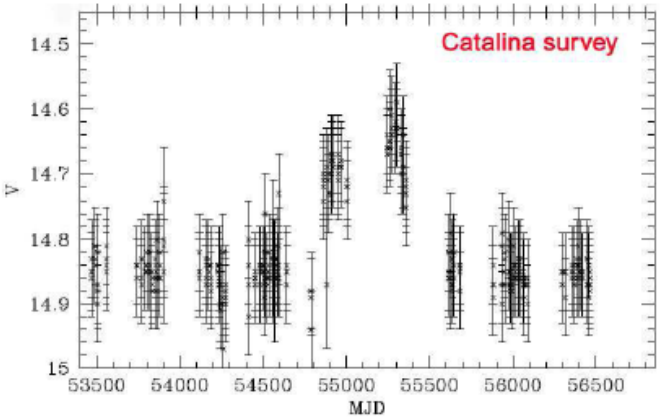

Szuzaku

Szuzaku (Astro-EII): a JAXA és a NASA szondája. 2005. júliusban indították. (Az Astro-E 2000-ben a hordozórakétával felrobbant.) A 0,3-600 keV tartományt észleli leképező spektrométerrel és keményröntgen-detektorral.

Comparison of Various X-ray Observatories

Observatory	XMM			Chandra					Suzaku		Constellation X	
Detector	EPIC MOS	EPIC PN	RGS	ACIS back	ACIS front	HRC	HETG	LETG	XRS	XIS	Calori-meter	Grating
Energy Range (keV)	0.2-12	0.2-12	0.4-2.5	0.1-10	0.4-10	0.1-10	0.6-10	0.1-6	0.3-12	0.2-12	0.2-10	0.2-2
Effective Area (cm^2)												
@0.25 keV	133	460	-	30	-	150	-	25	-	-	3081	1235
@0.4 keV	360	771	44	120	35	50	-	12	-	-	864	2000
@0.6 keV	591	1061	94	345	70	65	-	25			5127	3720
@1.0 keV	922	1227	185	615	385	215	10	55	100	1600	11274	5327
@1.5 keV	1180	1304	160	500	525	162	45	105			13362	4100
@2.5 keV	696	779	-	320	320	65	20	50			7765	-
@6.0 keV	768	851	-	205	235	45	25	20	150	1000	6600	-
@8.0 keV	390	557	-	45	60	10	7	4			4277	-
@12.0 keV	19	56	-	-	-	-	-	-			638	-
Energy Resolution (eV)												
@0.25 keV	35	35	-	130	37	-	-	0.4	-	-	2	0.25
@0.4 keV	45	45	0.5	120	42	-	-	0.8	6.5	30	2	0.65
@1.0 keV	55	55	2.9	100	56	-	1.0	5.4	6.5	50	2	4.1
@2.5 keV	85	85	17	120	82	-	5.2	34	6.5	80	2	-
@6.0 keV	130	130	-	170	130	-	29	-	6.5	120	2	-
@8.0 keV	150	150	-	190	150	-	50	-	6.5	140	2	-
Angular Resolution (FWHM)	~6"	~6"	-	1"	1"	<0.5"	-	-	limited	<1.5'	6"	-
Field of View	30'	30'	-	17'x17'	17'x17'	31'x31'	-	-	3'x3'	19'x19'	2.5'	-

NuSTAR

NuSTAR: Nuclear Spectroscopic Telescope Array = SMEX-11. A NASA/JPL szondája LEO-pályán. Elődje a HEFT (High Energy Focusing Telescope) volt: ballonra szerelt röntgenszonda.

Indítás: 2012. jún., kétéves működésre tervezték, de még most is működik.

Optikája 133 egymásba skatulyázott Wolter-I-es távcső 847 cm^2 gyűjtőfelülettel. Az 5-80 keV közötti tartományt észleli.

Cél: szupernagy tömegű fekete lyukak vizsgálata (>10 keV).

A röntgenhátteret vizsgálva a korábbiaknál százszor gyengébben sugárzó galaxisokat talált z=0,02 és 2,92 között. Ezek nagy luminozitású és tömegű AGN-ek.

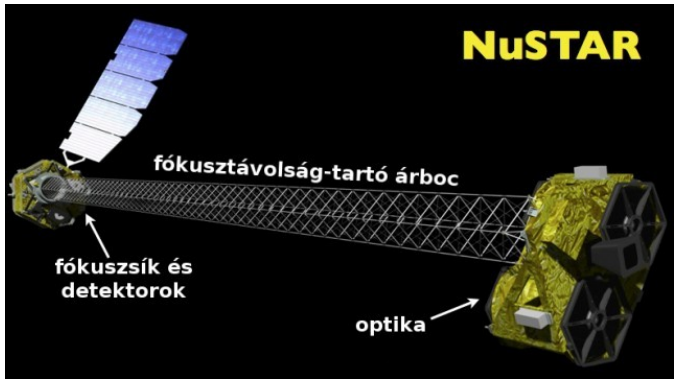

Orbital Life	Approximately 10 years
Launch Date	June 13, 2012
Prime Mission	2 years
Launch Vehicle	Pegasus XL
Mass	350 kg
Power	600 W
Stowed Height	1.93 m
Focal Length	10 m
Optics	Two grazing-incidence telescopes
Optics Dimensions	Length: 450 mm; Radius: 191 mm
Energy Range	3-79 keV
Focal Planes	2 x 2 array of CdZnTe detectors 64 x 64 pixels
Pixel Size	12"
Anti-Coincidence Shielding	Cesium-Iodide crystals
Angular Resolution	57" half-power diameter
Field of View	8' at 40 keV

NuSTAR

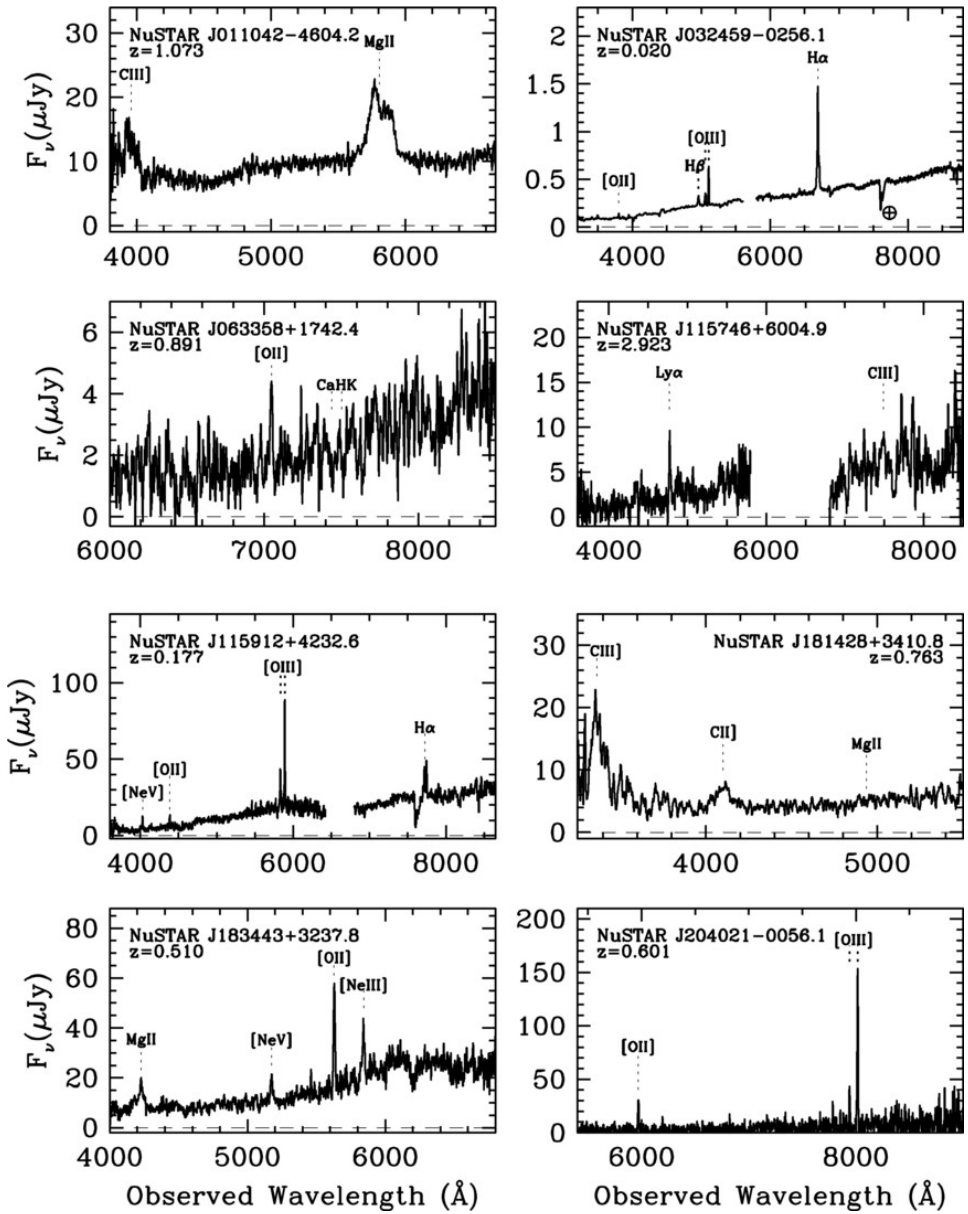
NuSTAR J011042−4604.2
z=1.073
CIII]
MgII
NuSTAR J032459−0256.1
z=0.020
Hα
[OIII]
Hβ
[OII]
NuSTAR J063358+1742.4
z=0.891
[OII]
CaHK
NuSTAR J115746+6004.9
z=2.923
Lyα
CIII]
NuSTAR J115912+4232.6
z=0.177
[OIII]
Hα
[OII]
[NeV]
NuSTAR J181428+3410.8
z=0.763
CIII]
CII]
MgII
NuSTAR J183443+3237.8
z=0.510
[OII]
[NeIII]
MgII
[NeV]
NuSTAR J204021−0056.1
z=0.601
[OIII]
[OII]
$F_\nu(\mu Jy)$
Observed Wavelength (Å)

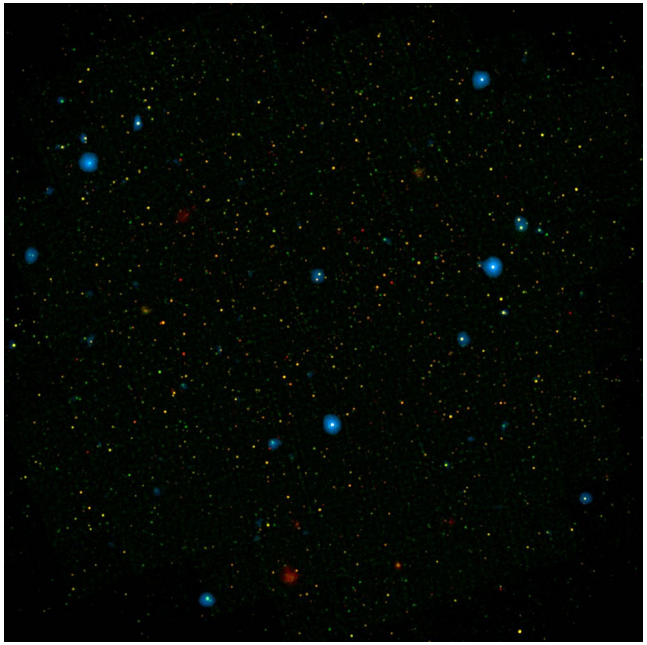

A NuSTAR néhány eredménye

A Cas A szupernóva-maradvány 11000 fényévre van, és 10 fényév átmérőjű a tágulási ütem és a szögméret alapján. 1670 körül következhetett be a robbanás, de akkori megfigyeléséről nincs hiteles adat.

A NuSTAR méréseiből a ^{44}Ti és a Fe eloszlását határozták meg. Erős aszimmetriát mutat mind a két elem. Újabb bizonyíték a szupernóva-robbanás aszimmetrikus jellegére.

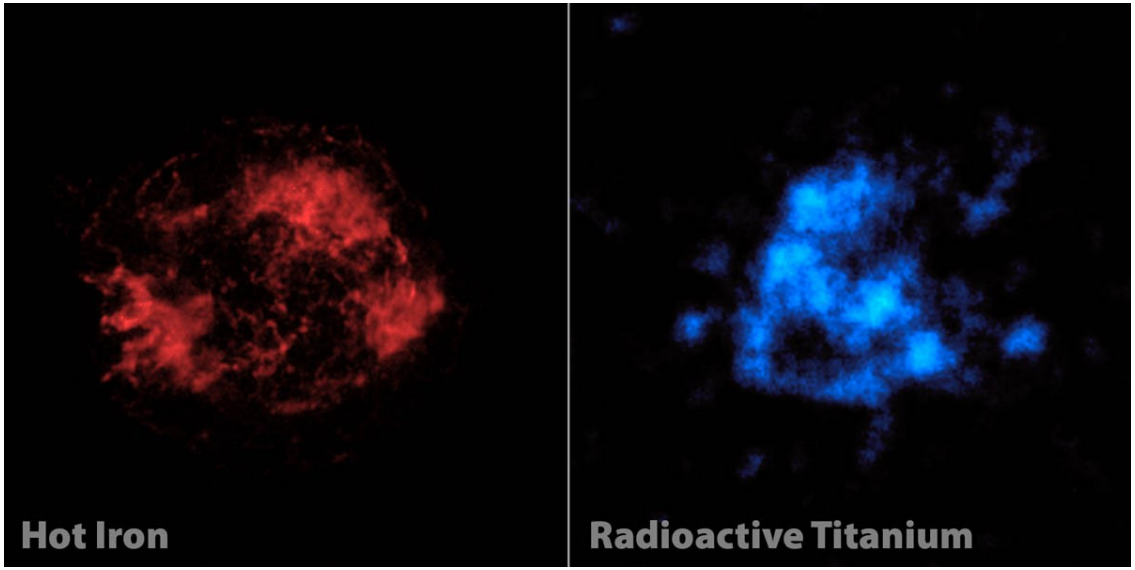

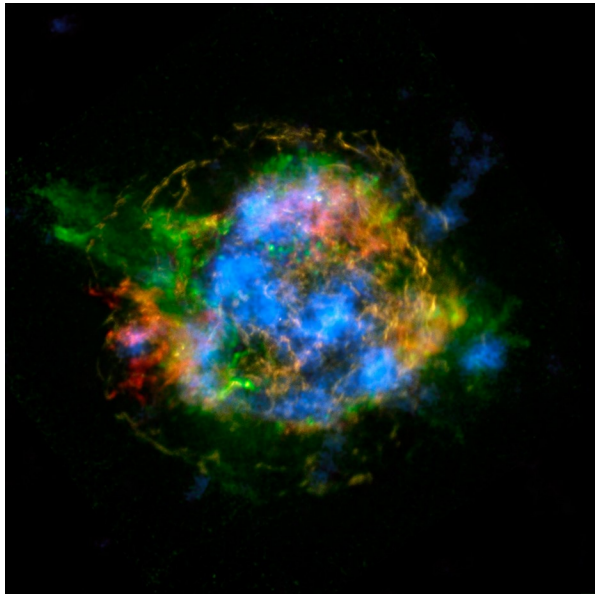

A NuSTAR néhány eredménye

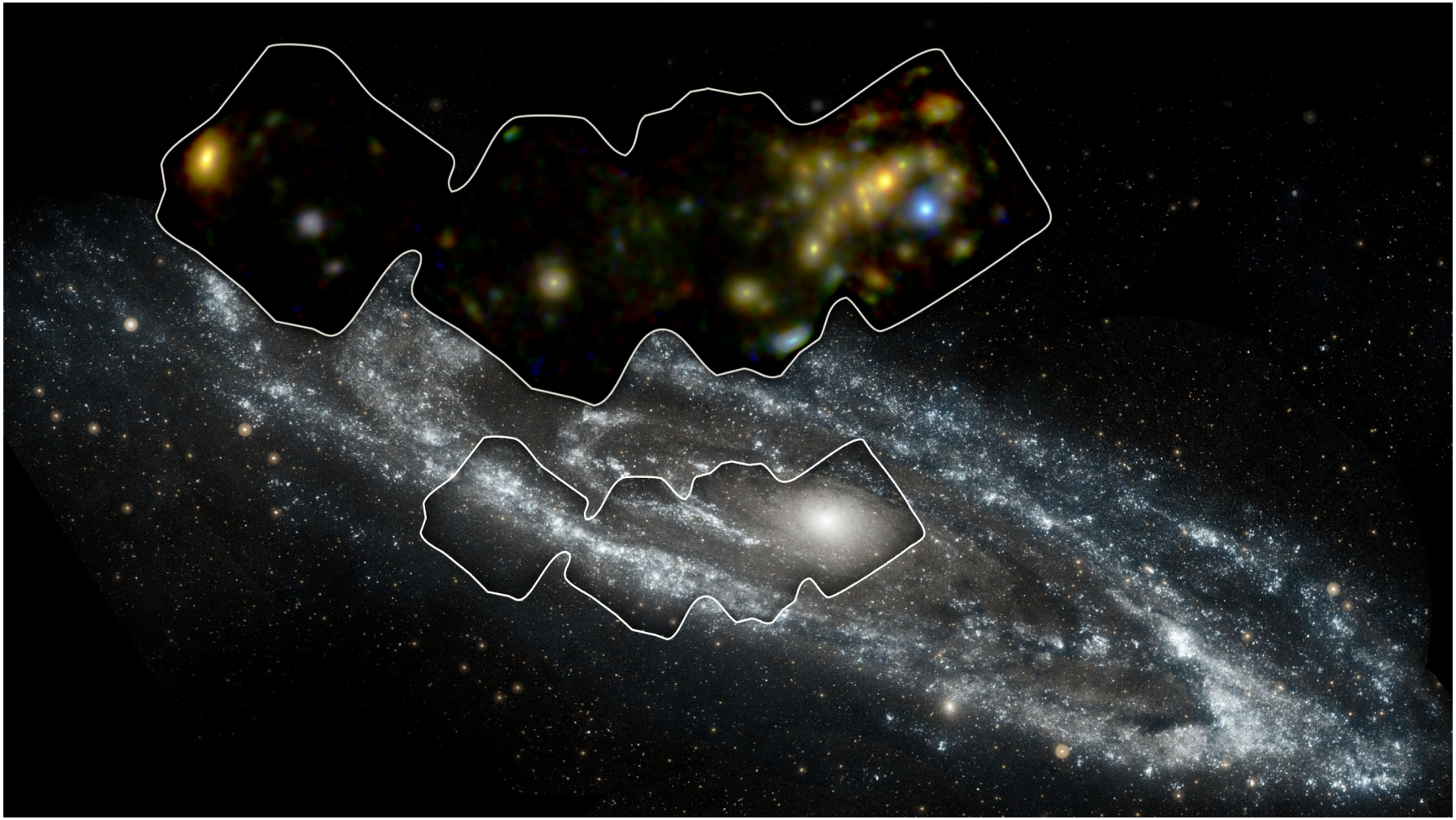

Az M31 alapos vizsgálata. Az UV kép a GALEX felvétele.

A NuSTAR néhány eredménye

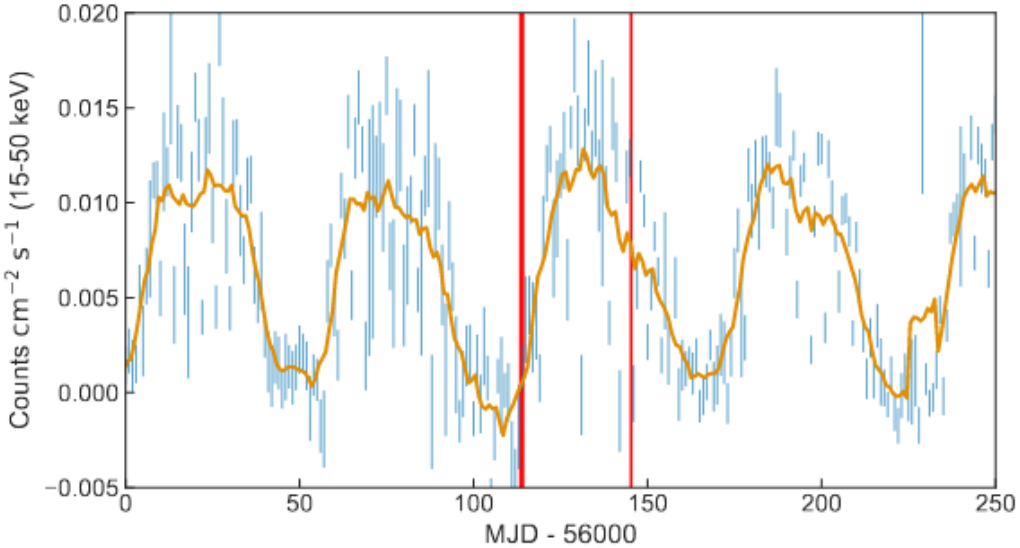

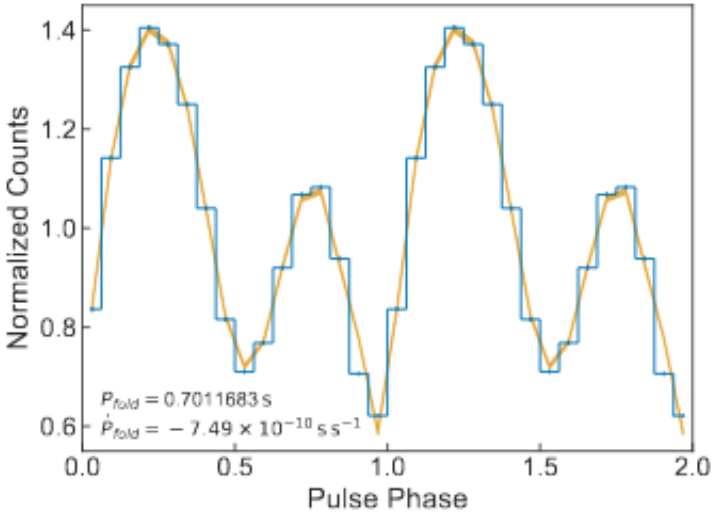

A Kis-Magellán-felhő SMC X–1 jelű röntgenforrásának tranziens pulzációjának vizsgálata (a Swift szondával együttműködve).

Table 1. Results of the folding pulsation search

Epoch	T_{ref} (MJD)	P (s)	$\lvert\dot{P}\rvert$ (10^{-8} s s^{-1})
I	56113.28661210	...	...
II	56113.92279551	0.70121(20)	< 1.2
III	56145.10372569	0.70117(9)	< 0.77

AstroSat

AstroSat: India első csillagászati űrszondája (UV + röntgen). 2015 óta működik

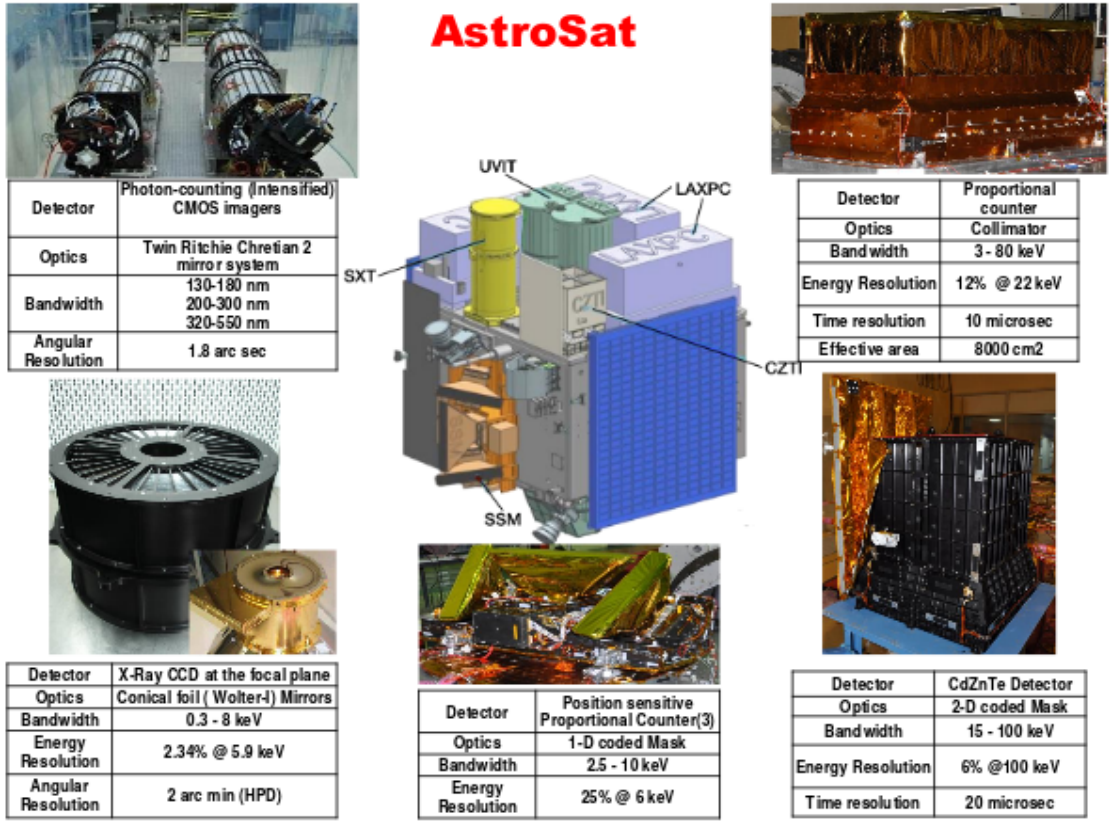

Figure 1: An assembled view of AstroSat. The pictures of the scientific instruments shown are (clockwise, from top left): UVIT telescope; one assembled LAXPC unit; final assembled CZT Imager; assembled SSM units; SXT mirror and the gold coated foils shown in the inset. The

Hitomi

Hitomi ('pupilla') = **Astro-H** = **NeXT** (New X-ray Telescope) (JAXA, NASA, SRON, CSA): az ASCA utódja a 10 keV-nél keményebb röntgensugárzás vizsgálatára. A japánok eddigi legnagyobb tömegű szondája (2400 kg).

Indítás: 2016. február 17., LEO-pályára 7 műszerrel a fedélzetén. Egy hónappal később a helyzetellenőrző rendszerrel megszakadt a kapcsolat, a szonda felpörgött, és a gyengébb szerkezeti elemek tönkrementek.

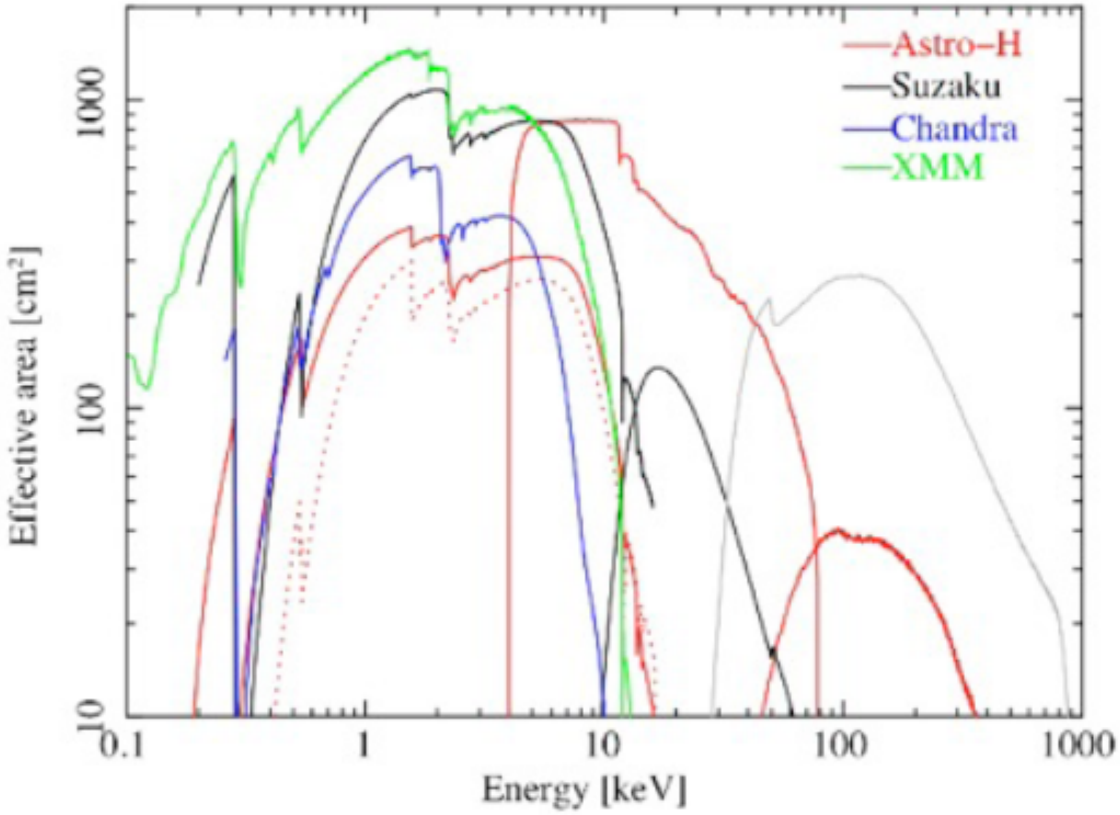

NICER

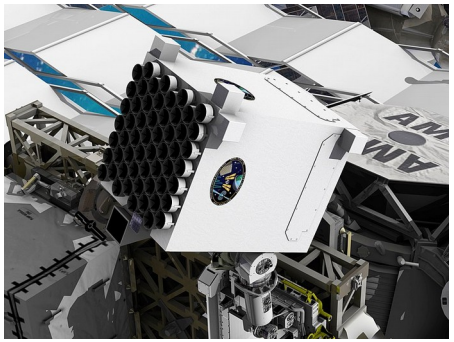

NICER (Neutron star Interior Composition Eplorer): 2017 óta működik a Nemzetközi Űrállomáson. A NASA és dánok közös műszere. A SpaceX Falcon–9 rakétája vitte fel.

Az űrállomás navigálására használható a SEXTANT (Station Explorer for X-ray Timing and Navigation Technology). A röntgenpulzárokon alapuló navigáció az XNAV.

Lágyröntgen-tartomány vizsgálata 0,2 –12 keV között.

2018 májusában a NICER méréseiből felfedezték az eddigi legrövidebb keringési periódusú röntgenpulzárt: a kettős periódusa 38 perc.

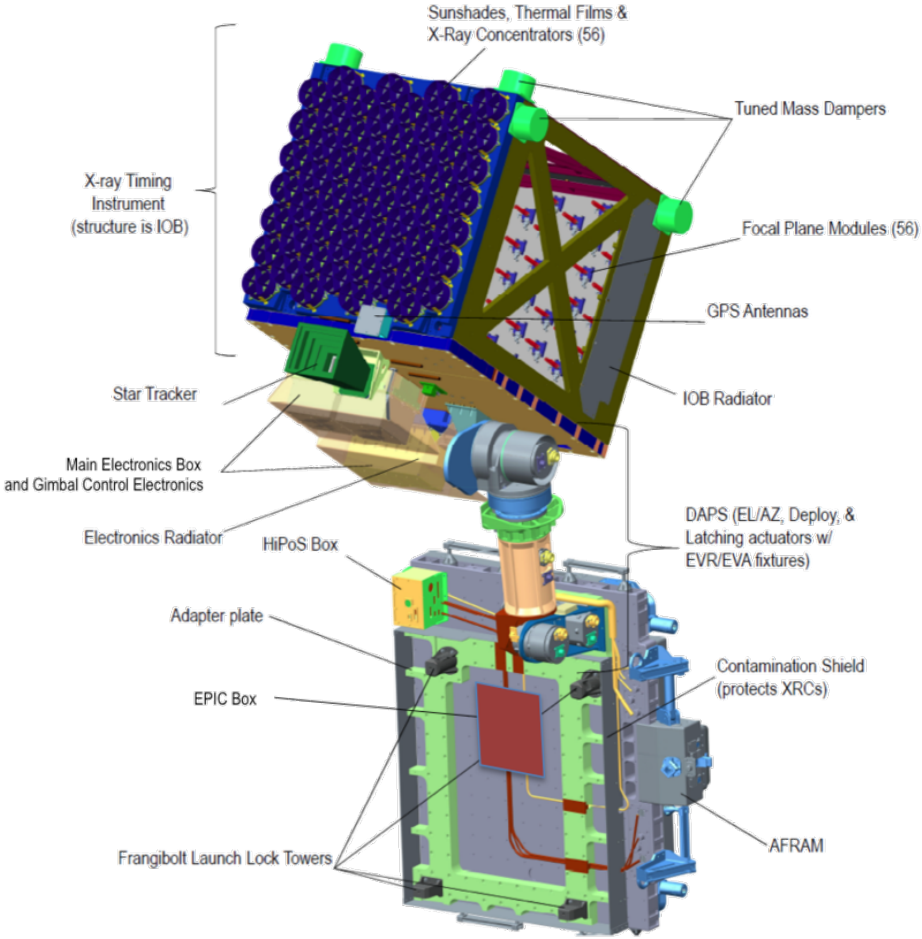

A közeljövő röntgenszondái

Szpektr-RG: orosz vezetéssel 5 távcső távoli-UV-től keményröntgenig.
2002-ben már törölték, de 2005-ben feléledt.
Várható indítás: 2019.
Apogeum: 200000 km,
keringési periódus: 4 nap.
A korábbihoz két műszer készült el:
JET-X: Leicesteri Egyetem
2 párhuzamos röntgentávcsöve;
TAUVEX: Tel Avivi Egyetem
UV-távcsöve.
Újonnan készült:
eROSITA (MPIfExtraterrPhys):
Wolter-távcső (Extended Roentgen Survey with an Imaging Telescope Array);
ART-XC (IKI): kódolt maszkú távcső.

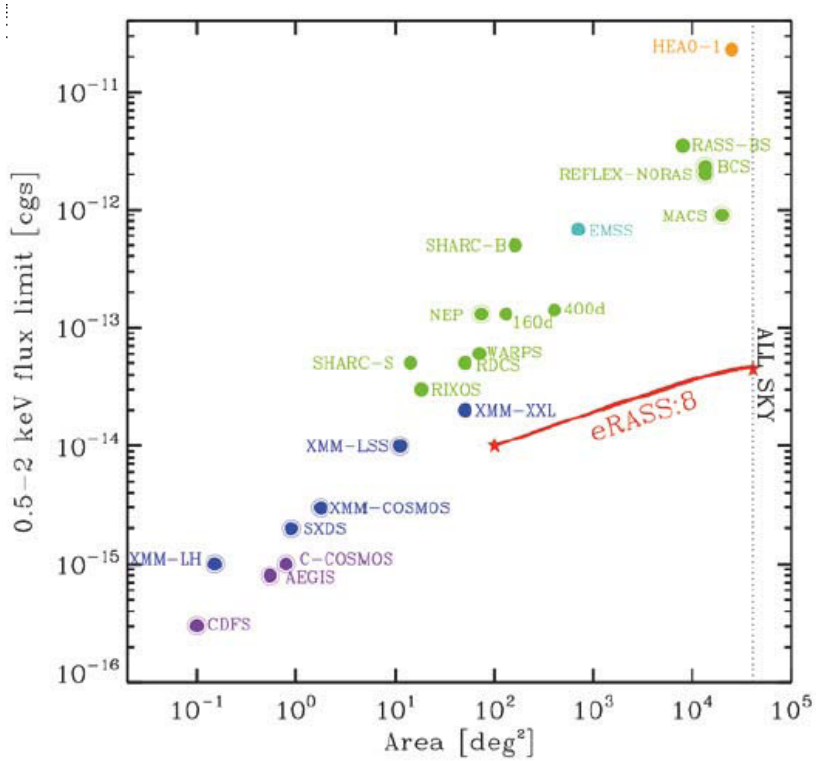

SVOM (Space Variable Objects Monitor): Kína és Franciaország közös röntgen- és gammacsillagászati projektje.(lásd a gammacsillagászatnál)